

85646

STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODRĘCZNIK DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT CZWARTY

WYDANIE DWUNASTE (BEZ ZMIANY)
PODŁUG WYDANIA ÓSMEGO

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODRECZNIK

DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT CZWARTY

WYDANIE DWUNASTE (BEZ ZMIANY)

PODLUG WYDANIA ÓSMEGO

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

1928

59000

KZ 16886

DRUKARNIA ZAKŁADÓW WYDAWNICZYCH
M. ARCT, SP. AKC. W WARSZAWIE
CZERNIAKOWSKA 225

424 (2)

PRZEDMOWA

DO WYDANIA SIÓDMEGO.

Wydanie siódme tego zeszytu ani w układzie, ani w treści rzeczowej żadnych istotnych zmian nie przynosi, bo ani oceny krytyczne, ani praktyka nauczycielska zmian takich się nie domagały. Wydanie to jednak zostało przejrane i tu i owdzie, zarówno w części teoretycznej, jak i w ćwiczeniach usunięto zbyt może dla dzieci trudne definicje i pojęcia. Poza tem przeprowadzono ściśle urzędową terminologję gramatyczną, uchwaloną na zjeździe gramatyków polskich w Krakowie w dniach 17 i 18 lutego 1921. Terminologja ta z powodu trudności technicznych nie była w dotychczasowych wydaniach uwzględniona w całej rozciągłości.

Zeszyt ten, jak i w wydaniach poprzednich, przeznaczony jest dla klasy 3. szkół średnich lub dla 6-go roku nauczania w szkole powszechnej i zawiera, zgodnie z programem ministerjalnym, rozbiór form czasownika i naukę o zdaniu złożonem. Wiadomości o czasowniku, jak i w poprzednich wydaniach, umieściłem na pierwszym miejscu, bo są one rozważane w ścisłym związku ze składnią zdania pojedynczego, tworzącego treść nauki w roku poprzednim; potem dopiero następuje rozbiór zdania złożonego. Gdyby nauczyciel dla tych lub innych powodów

uważał dla siebie za dogodniejsze lub właściwsze rozpoczynanie nauki na tym stopniu od zdania złożonego, a drugą połowę roku poświęcał rozbirowi form czasownika, to układ książki w żadnym razie ani krępować, ani zawadzać mu w tem nie powinien.

Co się tyczy metody, to jak wszędzie, tak i tutaj punktem wyjścia nauki mają być ćwiczenia.

Stanisław Szober

Zakopane, dn. 18 listopada 1924 r.

PRZEDMOWA DO WYDANIA DWUNASTEGO.

Wydanie to w stosunku do poprzedniego nie uległo żadnym istotnym zmianom; zmieniono tylko dla przyczyn, które wyluszczyłem w przedmowie do zeszytu II i III, termin „zdanie przedmiotowe” na „zdanie dopełniające”.

S. S.

Warszawa, dn. 24 kwietnia 1928 r.

~~Wydanie to zostało
dublowane Bibl. Jagiell.~~

BIBL. WSP
1966-D 646-43

NAUKA O CZASOWNIKU.

I. ZNACZENIE FORM CZASOWNIKA.

1. Wiadomości wstępne.

§ 1. Czasowniki oznaczają czynności i stany, np.: *pracuję, pracowałeś; śpiewamy, śpiewaliśmy; spaliście; cieszyłem się.*

§ 2. Czasownik zmienia swoje końcówki zależnie od tego, czy podmiotem zdania jest zaimek osobowy (pierwszej lub drugiej osoby), czy też inny zaimek lub rzeczownik, np.: *pisz-ę, pisz-esz, uczeń pisz-e; czyt-a-my, czyt-a-cie, dzieci czy-ta-ją.* Te formy czasownika, zależne od podmiotu, nazywają się formami osoby.

Formy osoby wyrażają stosunek między osobą mówiącą a podmiotem. Ten stosunek może być trojaki: jeżeli podmiotem zdania jest osoba mówiąca, używamy osoby pierwszej, np.: *pracuję, uważam, wspominam*; jeżeli podmiotem jest osoba, do której mówiący się zwraca z wypowiedaniem zdaniem, używamy osoby drugiej, np.: *pracujesz, uważasz, wspominasz*; jeżeli podmiotem jest osoba lub wogóle przedmiot, o którym mówiący coś wypowiada, używamy osoby trzeciej, np.: *(on) pracuje, uważa, wspomina.*

§ 3. Niewszystkie postaci czasownika mają formy osoby. Ta postać czasownika, która posiada formy osoby, nazywa się słowem osobowem, albo wprost słowem.

np.: (słońce) zachodzi; (wiatr) szumiał; (gwiazdy) gasną; *wyczekiwałeś, wspominałem*.

§ 4. Czasowniki, odmieniające się według przypadków, nazywają się imiesłowami przymiotnikowymi, np.: *szumiący (wiatr), opadające (liście), zdobyte (miasto), zaorane (pole), zmieciony (śnieg)*.

Imiesłowy przymiotnikowe tworzymy zapomocą przyrostków: *-ący, -ąca, -ące; -ty, -ta, -te; -ny, -na, -ne; -'ony, -'ona, -'one*. Np.: *szumi-ący, zdoby-tty, zaora-ny, zmieci-ony*.

§ 5. Nieodmienna forma czasownika, mająca znaczenie przysłówka, nazywa się imiesłowem przysłówkowym, np.: *(słońce) zachodząc (świeciło); znalazłszy (szczęście, nie skąp go); poznaawszy (błąd, staraj się poprawić)*.

Imiesłowy przysłówkowe tworzą się w języku polskim zapomocą przyrostków: *-ąc, -wszy; -wszy*. Np.: *zachodz-ąc, gasn-ąc, pozna-wszy, robi-wszy, znalazł-wszy, przyszedł-wszy*.

§ 6. Nieodmienna forma czasownika, która wskazuje na czynność lub stan, nie oznacza jednak osoby lub rzeczy, która tę czynność wykonywa lub temu stanowi ulega, nazywa się bezokolicznikiem, np.: *śpiewać, latać, pływać, piec, biec, strzec*.

Bezokoliczniki kończą się w języku polskim na *-ć* lub *-e*, np.: *śpiewać, biec*.

2. Słowo osobowe.

§ 7. Wśród form słowa rozróżniamy osoby, liczby, tryby, strony, czasy i rodzaje czynności.

§ 8. Formy osoby wyrażają stosunek między osobą mówiącą a podmiotem. Jeżeli podmiotem zdania jest osoba mówiąca, używamy osoby pierwszej, np.: *czytam, opo-*

wiadam, piszę; jeżeli podmiotem jest osoba, do której mówiący się zwraca z wypowiedzianem zdaniem, używamy osoby drugiej, np.: *czytasz, opowiadasz, piszesz*; jeżeli zaś podmiotem jest osoba lub wogóle przedmiot, o którym mówiący coś wypowiada, używamy osoby trzeciej, np.: *(on) czyta, (on) opowiada, (on) pisze*. (Patrz § 2).

§ 9. Liczba wskazuje, czy czynność lub stan, wyrażany przez słowo, przypisywane są jednemu lub wielu przedmiotom, np.: *czytam : czytamy; wspominasz : wspominiacie; opowiada : opowiadają*. Rozróżniamy liczbę pojedynczą i mnogą.

§ 10. Formy słowa, zapomocą których osoba mówiąca wyraża, czy czynność jest rzeczywista, czy też jest tylko przypuszczalna lub pożądana, nazywają się trybami, np.: *piszesz — pisałbyś! — pisz! czytajcie — czytalibyście! — czytajcie!*

Tryb orzekający wskazuje na czynność lub stan rzeczywisty.

Tryb przypuszczający wskazuje na czynność lub stan przypuszczalny, możliwy lub nierzeczywisty, np.: **przyszedłbym do ciebie, gdybym mógł; pisałbym, gdybym miał czas.**

Tryb rozkazujący wskazuje, że osoba mówiąca chce i rozkazuje, aby czynność lub stan, oznaczony w czasowniku, się spełniły, np.: *pisz! czytajcie!*

Tryb przypuszczający ma w liczbie pojedynczej przyrostki: *-bym, -byś, -by*, w liczbie mnogiej: *-byśmy, -byście, -by*. Np.: *siedziałbym, siedziałbyś, siedziałby, siedzielibyśmy, siedzielibyście, siedzieliby*.

§ 11. Strona słowa wyraża stosunek podmiotu do orzeczenia. Np.:

Matka pieści syna — Matka jest pieszczona przez syna.
Matka całuje syna — Matka jest całowana przez syna.
Matka kocha syna — Matka jest kochana przez syna.

Strona, która wskazuje, że podmiot sam wykonywa czynność, lub sam ulega stanowi, oznaczonemu w orzeczeniu, nazywa się czynną, np.: *matka pieści syna; matka kocha syna.*

Strona, która wskazuje, że podmiot doświadcza skutków czynności lub stanu, oznaczonego w orzeczeniu, jest stroną bierną, np.: *matka jest pieszczona przez syna; matka jest kochana przez syna.*

Strona, która wskazuje, że podmiot sam wykonywa czynność lub sam ulega stanowi, oznaczonemu w orzeczeniu, i jednocześnie doświadcza skutków tej czynności lub stanu, nazywa się stroną zwrotną, np.: *dziecko myje się; żołnierz bronił się dzielnie.*

Różnicę między stroną czynną, bierną i zwrotną wyrazić można w następujący sposób:

P $\longrightarrow$ O strona czynna

P $\longleftarrow$ O strona bierna

P $\longleftrightarrow$ O strona zwrotna.

§ 12. Słowa, jak wogóle czasowniki, wskazują nie tylko na czynności i stany, lecz i na czas, w którym się te czynności i stany odbyły. Formy, zapomocą których ten czas oznaczamy, nazywają się formami czasu.

W słowie polskiem rozróżniamy trzy podstawowe czasy: teraźniejszy, przeszły i przyszły. Czas teraźniejszy oznacza czynność lub stan, współczesny chwili mówienia, np.: *mówię, słuchacie*; czas przeszły wskazuje na czynność lub stan, który się dokonał przed chwilą, kiedy o nim mówimy, np. *mówiłem, słuchaliście*; czas przyszły oznacza czynność lub stan, który ma nastąpić po chwili, kiedy o nim mówimy, np.: *będę mówił, będziecie słuchali.*

Oprócz czasu teraźniejszego, przeszłego i przyszłego używany bywa niekiedy t. zw. czas zaprzeszły, na oznaczenie czynności lub stanu, który się odbył przed inną jakąś czynnością lub stanem przeszłym. Np.: *Dziedziec zgiął był w czasie krajowych zamieszków; dobra w częstce spadły dalekim krewnym po kądzieli.*

§ 13. Forma słowa, zapomocą której oznaczamy zakres trwania czynności lub stanu, nazywa się rodzajem czynności. Rozróżniamy dwa rodzaje, dokonany i niedokonany. Rodzaj dokonany wskazuje, że zakres trwania czynności lub stanu jest wyczerpany całkowicie, a rodzaj niedokonany oznacza czynność lub stan, których zakres nie jest wyczerpany zupełnie. Np.: *Podróżny grzał się przy ogniu — podróżny ogrzał się przy ogniu. Drzewa zrzucały liście—drzewa zrzuciły liście.*

Słowa niedokonane używają się w czasie teraźniejszym, przeszłym i przyszłym, słowa dokonane — tylko w czasie przeszłym i przyszłym. Np.: *piszę — pisałem — będę pisał, napisałem — napiszę.*

3. Imiesłowy i bezokolicznik.

§ 14. W bezokolicznikach polskich rozróżniamy formy strony i rodzaje czynności. Bezokoliczniki, np.: *uczyć, myć, bronić, spotkać*, mają stronę czynną; bezokoliczniki: *uczyć się, myć się*, są użyte w stronie zwrotnej; bezokoliczniki: *być uczonym, być mytym*, mają stronę bierną.

Bezokoliczniki: *pisać, uczyć się*, mają rodzaj niedokonany, bezokoliczniki: *napisać, nauczyć się, opowiedzieć...* są użyte w rodzaju dokonanym.

§ 15. W imiesłowach przysłówkowych rozróżniać należy czasy, strony i rodzaje czynności.

Imiesłowy przysłówkowe używane bywają w dwóch czasach — współczesnym i uprzednim. Np.: *Nau-
czyciel mówi, stojąc.* — *Jadąc pociągiem, przyglądaliśmy się
pięknym widokom.* — *Odrobimy to zadanie, pisząc na tabli-
cy.* — *Odrobiwszy lekcje, pójdziemy na spacer.* — *Przesie-
dziawszy cały dzień w domu, wyszliśmy wieczorem na spacer.*

Imiesłów współczesny oznacza czynność, która się odbywa w tym samym czasie, co i czynność, oznaczona w słowie osobowym; jeżeli czynność słowa osobowego dokonywa się w czasie teraźniejszym, to czynność imiesłowu współczesnego odnosi się także do czasu teraźniejszego; jeżeli czynność słowa osobowego odbyła się w przeszłości lub odbędzie się w przyszłości, to czynność imiesłowu współczesnego odnosi się także do czasu przeszłego lub przyszłego.

Imiesłów uprzedni wskazuje na czynność, która się odbyła przed czynnością słowa osobowego.

Imiesłowy przysłówkowe mogą być używane w stronie czynnej, biernej lub zwrotnej. Imiesłowy *myjąc, umywszy* mają stronę czynną; imiesłów *myjąc się* jest użyty w stronie zwrotnej, a imiesłów *będąc mytym* ma stronę bierną.

Imiesłów *będąc mytym* ma rodzaj czynności niedoko-
nany, a imiesłów *będąc umytym* ma rodzaj czynności do-
konany.

§ 16. W imiesłowach przymiotnikowych roz-
różniać należy: 1) strony, np.: *piszący — pisany* i 2) ro-
dzaje czynności, np.: *pisany — napisany*.

Poza tem imiesłowy przymiotnikowe tak, jak przymiot-
niki, odmieniają się według przypadków, liczb i rodzajów,

np.: *skończona praca, spełnione zadanie, marzenia o nieziszczonych pragnieniach.*

Formy strony i rodzaju czynności łączą imiesłów przymiotnikowy ze słowami, formy przypadków i rodzajów — z przymiotnikami; ta łączność ze słowem i imieniem (przymiotnikiem) wyraża się w samej nazwie imiesłowa.

II. OPIS FORM CZASOWNIKA.

1. Czas teraźniejszy.

§ 17

Liczba pojedyncza.

1 os. pisz-ę	widz-ę	słuch-am
2 — pisz-esz	widź-isz	słuch-asz
3 — pisz-e	widź-i	słuch-a

Liczba mnoga.

1 os. pisz-emy	widź-imy	słuch-amy
2 — pisz-ecie	widź-icie	słuch-acie
3 — pisz-ą	widz-ą	słuch-aj-ą.

Słowa polskie odmieniają się w czasie teraźniejszym według trzech wzorów. Zależnie od tego rozróżniamy trzy konjugacje:

1. Konjugację **-ę, -esz** tworzą słowa, które w liczbie pojedynczej w osobie pierwszej kończą się na **-ę**, a w osobie drugiej na **-esz**. Np.: *pisz-ę, pisz-esz, kopi-ę, kopi-esz, łami-ę, łami-esz, rw-ę, rwi-esz, nios-ę, niesi-esz.*

2. Do konjugacji **-ę, -isz** należą słowa, które w liczbie pojedynczej w osobie pierwszej mają końcówkę **-ę**, a w osobie drugiej końcówkę **-isz** (*-ysz*). Np.: *widz-ę,*

widź-isz, siedz-e, siedź-isz, mówi-e, mów'-isz, słysz-e, słysz-ysz, leż-e, leż-ysz.

3. Konjugację *-am, -asz* tworzą słowa, które w liczbie pojedynczej w osobie pierwszej kończą się na *-am*, w osobie drugiej na *-asz*. Np.: *śluch-am, śluch-asz, czyt-am, czyt-asz, opowiad-am, opowiad-asz, wspomín-am, wspomín-asz.*

§ 18. Wśród słów konjugacji *-e, -esz* jedne zmieniają tematy w czasie teraźniejszym, inne zachowują je bez zmiany. Zależnie od tego rozróżniamy w tej konjugacji słowa *zmiennie-tematowe*, np.: *rw-e : rwi-esz, strzeg-e : strzeż-esz, plot-e : pleci-esz* i *niezmiennie-tematowe*, np.: *ściel-e : ściel-esz, pisz-e : pisz-esz, łami-e : łami-esz.*

Słowa *zmiennie-tematowe* konjugacji *-e, -esz* mają dwa wymieniające się tematy. Jeden z nich jest właściwy 1-ej osobie liczby pojedynczej i 3-ej osobie liczby mnogiej, drugi wszystkim innym osobom. Pierwszy z nich dla krótkości będziemy nazywali *tematem pierwszym*, np.: *rw-e, rw-a, plot-e, plot-a*, drugi — *tematem drugim*: *rwi-esz, rwi-e, rwi-emy, rwi-ecie, pleci-esz, pleci-e, pleci-emy, pleci-ecie.*

§ 19. W konjugacji *-e, -isz* tak samo, jak w konjugacji *-e, -esz*, rozróżniać należy również słowa *zmiennie-tematowe*, na przykład: *kosz-e, koś-isz, groź-e : groź-isz* i słowa *niezmiennie-tematowe*, np.: *susz-e : susz-ysz, praż-e : praż-ysz.*

W słowach *zmiennie-tematowych* występują dwa tematy, pierwszy, właściwy tak samo, jak w konjugacji *-e, -esz*, osobie 1-ej liczby pojedynczej i osobie 3-ej liczby mnogiej, np.: *groź-e, groź-a, kosz-e, kosz-a*, i temat drugi, właściwy wszystkim innym osobom, np.: *groź-isz, groź-i, groź-imy, groź-icie, koś-isz, koś-i, koś-imy, koś-icie.*

§ 20. Słowa, odmieniające się według konjugacji *-am*, *-asz*, są wyłącznie zmiennie-tematowe, np.: *stuch-am: stuchaj-q*. Temat pierwszy występuje tu w osobach liczby pojedynczej i w 1-ej i w 2-ej osobie liczby mnogiej, temat drugi jest właściwy tylko osobie 3-ciej liczby mnogiej, np.: *stuch-am, stuch-asz, stuch-a, stuch-amy, stuch-acie, stuchaj-q*.

§ 21. Konjugacja czasu teraźniejszego słów *dam, jem, wiem, umiem, śmiem*.

Liczba pojedyncza.

1 os. d-am	j-em	wi-em	umi-em	śmi-em
2 — d-asz	j-esz	wi-esz	umi-esz	śmi-esz
3 — d-a	j-e	wi-e	umi-e	śmi-e

Liczba mnoga.

1 os. d-amy	j-emy	wi-emy	umi-emy	śmi-emy
2 — d-acie	j-ecie	wi-ecie	umi-ecie	śmi-ecie
3 — dadz-ą	jedz-ą	wiedz-ą	umiej-ą	śmi'-ą.

W słowie *dam* temat *d-* wymienia się z tematem *dadz-*, a w słowach *jem, wiem* mamy wymianę tematów *j-: jedz-, w'-: wiedz-*. Wymiany te nie zgadzają się ze zwykłymi wymianami tematów czasu teraźniejszego, są pozostałością z dawnych czasów i zachowują się tylko dzięki tradycji. W słowie *umiem* temat *um'-* wymienia się z tematem *umiej-*. W słowie *śmiem* temat *śm'-* wymianom nie ulega.

§ 22. Odmiana czasu teraźniejszego słowa *jestem*.

Liczba pojedyncza

1. jestem
2. jesteś
3. jest

Liczba mnoga.

1. jesteśmy
2. jesteście
3. są.

Odmiana czasu teraźniejszego słowa *jestem* znacznie odbiega od zwykłych wzorów dzisiejszej konjugacji polskiej i zachowuje się dzięki tradycji.

Końcówki 1-ej i 2-ej osoby liczby pojed. *-em, -eś* są ruchome: możemy je oddzielać od słowa i łączyć z innymi wyrazami w zdaniu. Np.:

Ja jestem — Jam jest

Ty jesteś — Tyś jest.

Czy jestem odważny? — Czym jest odważny?

Czy jesteś sprawiedliwy? — Czyś jest sprawiedliwy?

Zamiast form *jestem, jesteś, jesteśmy, jesteście* używa się także form *-em (-m), -eś (-ś), -eśmy (-śmy), -eście (-ście)*. Formy te nie mają samodzielnego przycisku i łączą się bezpośrednio z poprzedzającym je w zdaniu wyrazem. Np.: *Weseliście. — Odwaźniśmy. — Daj mi jeść, bom głodny. — Moiście wy.*

Formy *-em, -eś, -eśmy, -eście* powstały z dawnych form słowa *jestem*, które odmieniało się, jak następuje:

Liczba pojedyncza.

1. jeśm

2. jeś

3. jest

Liczba mnoga.

1. jeśmy

2. jeście

3. są.

2. Tryb rozkazujący i imiesłów współczesny.

§ 23. Tryb rozkazujący tworzy się od tematu czasu teraźniejszego, przyczem w słowach zmienno-tematowych w trybie rozkazującym występuje temat drugi, to znaczy, w konjugacji *-ę -esz, -ę -isz*, temat 2-ej osoby liczby pojed., a w konjugacji *-am -asz* — temat 3-ej osoby liczby mnogiej. Np.:

Czas teraźn.

Temat cz. teraźn.

Tryb rozkaz.

1. niosę :	niesiesz	nios- :	nieś-	nieś! nieś-cie!
plotę :	pleciesz	plot- :	pleć-	pleć! pleć-cie!
biorę :	bierzesz	bior- :	bierz-	bierz! bierz-cie!

Czas terażn.	Temat cz. terażn.	Tryb rozkaz.
myję : myjesz	myj-	myj! myj-cie!
piszę : piszesz	pisz-	pisz! pisz-cie!
2. palę : palisz	pal-	pal! pal-cie!
gonię : gonisz	goń-	goń! goń-cie!
patrzę : patrzysz	patrz-	patrz! patrz-cie!
siedzę : siedzisz	siedz- : siedz-	siedz! siedz-cie!
młóczę : młócisz	młóc- : młóc-	młóć! młóć-cie!
3. czytam : czytają	czyt- : czytaj-	czytaj! czytaj-cie!
ślucham : śluchają	śluch- : śluchaj-	śluchaj! śluchajcie!

§ 24. Odmiana trybu rozkazującego.

Liczba pojedyncza.

1. —	—	—
2. pisz!	ciągn-ij!	siedz!
3. niech (aj) pisze!	niech (aj) ciągnie!	niech (aj) siedzi!

Liczba mnoga.

1. pisz-my!	ciągn-ijmy!	siedz-my!
2. pisz-cie!	ciągn-ijcie!	siedz-cie!
3. niech (aj) piszą!	niech (aj) ciągną!	niech (aj) siedzą!

Liczba pojedyncza.

1. —	—	—
2. spojrz-yj!	czytaj!	umiej!
3. niech (aj) spojrzy!	niech (aj) czyta!	niech (aj) umie!

Liczba mnoga.

1. spojrz-yjmy!	czytaj-my!	umiej-my!
2. spojrz-yjcie!	czytaj-cie!	umiej-cie!
3. niech (aj) spojrzą!	niech (aj) czytają!	niech (aj) umieją!

Tryb rozkazujący ma dwojakie formy: proste i opisowe.

Formy opisowe są właściwe 3-ej osobie obu liczb, form prostych używamy w innych osobach, oprócz osoby

1-ej liczby pojedynczej, której w trybie rozkazującym niema.

Formy opisowe trybu rozkazującego tworzą się przez dodanie do 3-ej osoby czasu teraźniejszego wyrazka *niech* lub *niechaj*. Np.: *niechaj pisze! niech czytają!*

Formy proste trybu rozkazującego tworzą się przez dodanie do tematu czasu teraźniejszego następujących końcówek:

Liczba pojedyncza.

2. os. —, -ij (-yj)

Liczba mnoga.

1. os. -my, -ijmy (-yjmy)

2. os. -cie, -ijcie (-yjcie).

Osoba druga liczby pojedynczej trybu rozkazującego albo nie ma końcówki wcale, albo, w razie zbiegu dwóch lub więcej spółgłosek, trudnych do wymówienia, ma końcówkę *-ij* (*-yj*), np.: *pisz! siedź! czytaj! umiej! ciągn-ij! spojrz-yj!* — Osoba pierwsza liczby mnogiej ma końcówkę *-my*, a w razie zbiegu spółgłosek końcówkę *-ijmy* (*-yjmy*), np.: *pisz-my! siedź-my! czytaj-my! umiej-my! ciągn-ijmy! spojrz-yjmy!* Osoba druga liczby mnogiej ma w trybie rozkazującym końcówkę *-cie*, a w razie zbiegu spółgłosek końcówkę *-ijcie* (*-yjcie*), np.: *pisz-cie! siedź-cie! czytaj-cie! umiej-cie! ciągn-ijcie! spojrz-yjcie!*

§ 25. Od tematu czasu teraźniejszego tworzy się także imiesłów współczesny, przymiotnikowy na *-ący*, *-ąca*, *-ące*, i przysłówkowy na *-ąc*. Np.:

Czas teraźn.	Temat cz. teraźn.	Imiesłów współcz.
1. piszę : piszesz	pisz-	pisz-ąc (y)
myję : myjesz	myj-	myj-ąc (y)
niosę : niesiesz	nios-nieś-	nios-ąc (y)
biorę : bierzesz	bior-bierz-	bior-ąc (y)

Czas terażń.	Temat cz. terażń.	Imiesłów współcz.
2. słyszę : słyszysz	słysz-	słysz-ąc (y)
patrzę : patrzysz	patrz-	patrz-ąc (y)
widzę : widzisz	widz- : widź-	widz-ąc (y)
3. czytam : czytają	czyt- : czytaj-	czytaj-ąc (y).

W słowach zmienno-tematowych konjugacji *-ę -esz, -ę -isz* imiesłów współczesny ma temat pierwszy (1-ej osoby liczby pojedynczej) czasu terażniejszego, a w słowach konjugacji *-am -asz* — temat drugi (3-ej os. liczby mnogiej).

Imiesłów współczesny przymiotnikowy tworzy się przez dodanie do tematu czasu terażniejszego przyrostków *-ący, -ąca, -ące*, a imiesłów współczesny przysłówkowy — przez dodanie przyrostka *-ąc*.

3. Imiesłów czynny uprzedni, imiesłów bierny i bezokolicznik.

§ 26. Jeżeli zestawimy imiesłów współczesny czynny *pisz-ący* z imiesłowem biernym *pisa-ny*, i zwrócimy uwagę na postać ich tematów, to się uwydatni, że tematy te nie są jednakowe,— w imiesłowie współczesnym czynnym *pisz-*, a w imiesłowie biernym *pisa-*.

Imiesłów współczesny czynny ma temat czasu terażniejszego (*pisz-ąc — pisz-ę*), a imiesłów bierny ma temat, który jest podstawą czasu przeszłego (*pisa-ny — pisa-ł*).

Przykłady te wskazują, że w konjugacji polskiej należy rozróżniać dwa tematy, temat czasu terażniejszego i temat czasu przeszłego. Tematy te nieraz są jednakowe, przeważnie jednak mają różne postaci. Naprzykład:

Czas teraźniejszy		Czas przeszły	
1.	niosę : niesiesz	niosłem : nieśli	
	biore : bierzesz	brałem : brali	
	sieję : siejesz	siałem : sieli	
	piszę : piszesz	pisałem : pisali	
2.	widzę : widzisz	widziałem : widzieli	
	suszę : suszysz	suszyłem : suszyli	
3.	czytam : czytają	czytałem : czytali	

Temat czasu teraźn.		Temat czasu przeszł.	
1.	nios- : nieś-	nios- : nieś-	
	bior- : bierz-	bra-	
	siej-	sia-	
	pisz-	pisa-	
2.	widz- : widź-	widzia- : widzie-	
	susz-	suszy-	
3.	czyta- : czytaj-	czyta-	

§ 27. Od tematu czasu teraźniejszego tworzy się: 1) czas teraźniejszy, 2) tryb rozkazujący i 3) imiesłów współczesny (przymiotnikowy i przysłówkowy).

Od tematu czasu przeszłego tworzą się: 1) imiesłów uprzedni, 2) imiesłów bierny i 3) bezokolicznik. Np.

my-ł — (u) -my-wszy — my-ty, — my-ć,
pisa-ł — (na) -pisa-wszy — pisa-ny, — pisa-ć,
bra-ł — (za) -bra-wszy — bra-ny, — bra-ć.

§ 28. Imiesłów uprzedni tworzy się przez dodanie do tematu czasu przeszłego przyrostka *-wszy* lub *-wszy*. Np.: *dostawwszy, zabrawwszy, zjadłwszy, wybiegłszy*.

Przyrostek *-wszy* mają imiesłowy uprzednie, utworzone od tematów zakończonych na samogłoskę; przyrostek *-łszy* występuje po tematach, zakończonych na spółgłoskę. Np.: *obroniwszy, usłyszawszy, wyniósłszy*.

Imiesłów uprzedni nie odmienia się, a znaczeniowo zbliża się do przysłówka, bo się bezpośrednio łączy nie z rzeczownikiem, lecz z czasownikiem. Np. w zdaniu: *rodzice, zabrawszy dzieci, wyjechali na wieś*, imiesłów uprzedni *zabrawszy* łączy się bezpośrednio z czasownikiem *wyjechali*, a dopiero za pośrednictwem tego czasownika z rzeczownikiem *rodzice*.

§ 29. Imiesłów bierny tworzy się od tematu czasu przeszłego przez dodanie przyrostka *-ny*, *-ony*, lub *-ty*. Np.: *bra-ny*, *budowa-ny*, *widzia-ny*, *broni-ony*, *niesi-ony*, *zamknię-ty*, *wzię-ty*, *psu-ty*, *dar-ty*.

Imiesłów bierny jest imiesłowem przymiotnikowym, i tak, jak przymiotnik, odmienia się według przypadków, liczb i rodzajów.

Niekiedy w mianowniku imiesłów bierny przybiera zakończenia rzeczownikowe, np.: *pochwalon*, *umęczon*. Bywa to wtedy, gdy imiesłów ma w zdaniu znaczenie orzeczenia. Np.: *Bądź pochwalon, Boże wieczny!* — *Umęczon pod Ponckim Piłatem, ukrzyżowan, umarł i pogrzebion*.

§ 30. Bezokolicznik w większości czasowników polskich tworzy się przez dodanie do tematu czasu przeszłego przyrostka *-ć*, tylko w czasownikach z tematami na *-k-*, *-g-* przybiera postać czystego tematu, przyczem spółgłoska *k* zmienia się na *c*, a *g* na *dz*. Np.: *pisa-ć*, *nieś-ć*, *piec* (: *piek-ł*), *biedz* (: *bieg-ł*), które piszemy *biec*.

Tematy, zakończone na *-t*, *-d*, wymieniają te spółgłoski w bezokoliczniku na *-ś*, np.: *plet-li* — *pleś-ć*, *wied-li* — *wieś-ć*.

Tematy czasu przeszłego, zakończone na *-ar*, *-eł*, przybierają w bezokoliczniku postać z zakończeniem *-rze-*, *-le-*. Np.: *dar-ł* : *drze-ć*, *tar-ł* : *trze-ć*, *peł-ł* : *ple-ć*, *meł-ł* : *mle-ć*.

4. Formy złożone czasownika polskiego.

§ 31. Do form złożonych słowa polskiego należą: 1) czas przeszły, 2) czas zaprzeczony, 3) czas przyszły niedokonany, 4) tryb przypuszczający, 5) formy strony biernej i 6) formy strony zwrotnej.

§ 32. Forma czasu przeszłego.

Liczba pojedyncza.

Liczba mnoga.

1. czytał-em, czytał-am,	1. czytali-śmy, czytały-śmy,
2. czytał-eś, czytał-aś,	2. czytali-ście, czytały-ście,
3. czytał, czytała, czytało.	3. czytali, czytały.

Końcówki *-em, -eś, -śmy, -ście* są skrótami dawnych form słowa posiłkowego *jestem* : *-em* z dawnego *jeśm*, *-eś* z dawnego *jeś*, *-śmy* z *jeśmy*, *-ście* z *jeście* (patrz § 23, ustęp końcowy). — Te skrócone formy dawnego słowa posiłkowego mają dzisiaj znaczenie końcówek, ślad jednak dawnej ich samodzielności pozostał i wyraża się w tem, że końcówki *-em, -eś, -śmy, -ście* są ruchome: możemy je od słowa oddzielać i łączyć z innymi wyrazami w zdaniu. Np.: *widziałem ciebie* = *ciebiem widział*; *czy widziałeś?* = *czyś widział?* Część pierwszą czasu przeszłego stanowi dawny imiesłów przeszły czynny na *-ł, -ła, -ło*.

Czas przeszły używa się w czasownikach niedokonanych i dokonanych. Np.: *czytał-em* — *przeczyta-ł-em*.

§ 33. Odmiana czasu zaprzeczonego.

Liczba pojedyncza.

Liczba mnoga.

1. czytał-em był,	1. czytali-śmy byli,
2. czytał-eś był,	2. czytali-ście byli,
3. czytał był.	3. czytali byli.

Czas zaprzeczony składa się z czasu przeszłego koniugowanego czasownika i słowa posiłkowego *był*.

Czas zaprzeszły używa się w czasownikach niedokonanych i dokonanych. Np.: *czytałem był, przeczytałem był.*

§ 34. Czas przyszły czasowników niedokonanych.

Liczba pojedyncza.

1. będę czytał (czytać),
2. będziesz czytał (czytać),
3. będzie czytał (czytać).

Liczba mnoga.

1. będziemy czytali (czytać),
2. będziecie czytali (czytać),
3. będą czytali (czytać).

Czas przyszły czasowników niedokonanych składa się z dawnego imiesłowu przeszłego na -ł lub bezokolicznika konjugowanego czasownika i słowa posiłkowego *będę*. Imiesłów kładzie się zawsze po słowie posiłkowym *będę...*, bezokolicznik używany bywa albo przed, albo po słowie posiłkowym. Np.: *będę mówił*, ale *będę mówić* lub *mówić będę*.

§ 35. Czas przyszły czasowników dokonanych ma formę czasu teraźniejszego. Np.: *piszę — napiszę, przepiszę; czytam — przeczytam, biorę — wezmę.*

§ 36. Odmiana trybu przypuszczającego.

Czas teraźniejszy.

Czas przeszły.

Liczba pojedyncza.

1. czytał-bym	był-bym czytał
2. czytał-byś	był-byś czytał
3. czytał-by	był-by czytał.

Liczba mnoga.

1. czytali-byśmy	byli-byśmy czytali
2. czytali-byście	byli-byście czytali
3. czytali-by	byli-by czytali.

Podstawą trybu przypuszczającego, jak innych złożonych form czasownika, jest dawny imiesłów przeszły na -ł; łączy się on w trybie przypuszczającym z końcówkami:

w liczbie pojed.	1.—bym,	w liczbie mnogiej	1.—byśmy
	2.—byś		2.—byście
	3.—by		3.—by.

Końcówki te tak samo, jak końcówki, właściwe formom czasu przeszłego, mogą być od imiesłowu odrywane i łączone z innemi wyrazami w zdaniu, są więc tak samo końcówkami ruchomemi. Np.: *czy czytał-bys? = czy-bys czytał? — pragnął-bym tego bardzo = bardzo-bym tego pragnął.*

Różnica między czasem terażniejszym a przeszłym trybu przypuszczającego polega na tem, że w czasie terażniejszym imiesłów przeszły konjugowanego czasownika łączy się z końcówkami: *-bym, -bys, -by* i t. d., a w czasie przeszłym—ze słowem posiłkowem: *byłbym, byłbys* i t. d.

§ 37. Formy strony zwrotnej tworzą się przez połączenie zaimka zwrotnego *się* z odpowiedniami formami strony czynnej. Np.:

Bezokolicznik: *myć się.*

Tryb orzekają- cy:	{	czas terażn.: <i>myję się, myjesz się...</i>
		czas przeszły: <i>myłem się, myłeś się...</i>
		czas przyszły: <i>będę się mył, będziesz się mył...</i>

Tryb przypuszczający: *myłbys się, mylibyście się...*

Tryb rozkazujący: *myj się! niech się myje!...*

Imiesłów współczesny: *myjąc (y) się.*

Imiesłów uprzedni: *umywszy się.*

§ 38. Strona bierna ma oprócz imiesłowu biernego również formy złożone i tworzy się przez złożenie

imiesłowie biernego z odpowiedniami formami słowa posiłkowego *jestem*. Np.:

Bezokolicznik: *być mytym*.

Tryb orzekający:	{	czas teraźn.: <i>jestem myty, jesteś myty...</i>
		czas przeszły: <i>byłem myty, byłeś myty...</i>
		czas przyszły: <i>będę myty, będziesz myty...</i>

Tryb przypuszczający: *byłbym myty, byłbyś myty*.

Tryb rozkazujący: *bądź myty! bądźcie myci!*

Imiesłów współczesny przysłówkowy: *będąc myty*.

Imiesłów współczesny przymiotnikowy: *myty*.

Imiesłów uprzedni: *zostawszy umytym*.

W czasownikach dokonanych, zamiast słowa posiłkowego *być*, używamy w stronie biernej słowa *zostać*, np.: *został umyty, zostanie umyty, zostawszy umytym...*

5. Obraz ogólny konjugacji polskiej.

§ 39. Formy konjugacji polskiej rozpadają się na dwie klasy: formy proste i formy złożone.

Formy proste grupują się około dwóch tematów: tematu czasu teraźniejszego i tematu czasu przeszłego.

Od tematu czasu teraźniejszego tworzy się:

1. Czas teraźniejszy (w 3-ch konjugacjach).
2. Czas przyszły czasowników dokonanych.
3. Tryb rozkazujący.
4. Imiesłów współczesny (przymiotnikowy i przysłówkowy).

Od tematu czasu przeszłego tworzy się:

1. Imiesłów uprzedni.
2. Imiesłów bierny.
3. Bezokolicznik.

Podstawą form złożonych jest: 1) dawny imiesłów czynny przeszły na -ł, 2) imiesłów bierny i 3) formy strony czynnej.

W połączeniu z dawnym imiesłowem czynnym przeszłym tworzą się:

1. Czas przeszły.
2. Czas zaprzeszyły.
3. Czas przyszły czasowników niedokonanych.
4. Tryb przypuszczający.

Imiesłów bierny jest podstawą form strony biernej. Formy strony czynnej w połączeniu z zaimkiem zwrotnym *się* tworzą stronę zwrotną.

FORMY PROSTE		FORMY ZŁOŻONE	
Formy z tematem czasu teraźniejszego	1. Czas teraźniejszy. 2. Tryb rozkazujący. 3. Imiesłów współczesny. 4. Czas przyszły czasowników dokonanych.	Formy złożone z imiesł. czynnym przeszłym	8. Czas przeszły. 9. Czas zaprzeszyły. 10. Czas przyszły czasowników niedokonanych. 11. Tryb przypuszczający.
	5. Imiesłów uprzedni. 6. Imiesłów bierny. 7. Bezokolicznik.	Formy złożone z imiesł. biernym Formy złożone z formami stronnymi czynnej	12. Strona bierna. 13. Strona zwrotna.

NAUKA O ZDANIU ZŁOŻONEM

I. RODZAJE ZDAŃ ZŁOŻONYCH

§ 40. Zdania, które się składają z dwóch lub więcej zdań pojedynczych, nazywają się zdaniami złożonemi. Np.: *Kto pomaga biednym szczerze, nagrodę w sercu odbierze.*

§ 41. Zdania, wchodzące w skład zdania złożonego, albo bywają od siebie niezależne i są zdaniami równorzędnymi, czyli współrzednemi, albo też pozostają względem siebie w związku podrzędnym. Np.: *Wre taniec, brzmi muzyka. — Co komu błogie, zazwyczaj bywa mu drogie.* W pierwszym wypadku mamy do czynienia ze zdaniem złożonem współrzednie, w wypadku drugim mamy zdanie złożone podrzędnie.

Zdania, wchodzące w skład zdania złożonego podrzędnie, zawsze się wzajemnie uzupełniają w ten sposób, że jedno z nich, mianowicie zdanie podrzędne, tworzy jakąś część zdania drugiego (nadrzędnego), a zachodzący między nimi związek da się wyrazić zapomocą pytania, właściwego tej części zdania, którą zdanie podrzędne zastępuje; a więc pytania: *kto? co?* w zdaniach podmiotowych, *kim jest? czem jest? jaki jest?* w zdaniach orzecznikowych, *jaki? który? czyj? ile?* w zdaniach przydawkowych i t. d. Np.: *Co komu błogie, zazwyczaj bywa mu drogie. — Niekażdy jest tem, za co się wydaje. — Panowało takie zaślepienie, że nie wierzono rzeczom najdawniejszym w świecie.*

W zdaniach, tworzących zdanie złożone współrzednie, połączenie zapomocą tego rodzaju pytań jest niemożliwe, gdyż zdania współrzedne łączą się z sobą tylko luźnie w ten sposób, że każde z nich wyraża pewien szczegół

całości zdania złożonego; względem siebie nie są więc w żadnym stosunku. Np.: *Wre taniec, brzmi muzyka.*

§ 42. Zdania składowe zdania złożonego łączą się z sobą: 1) bezpośrednio, np.: *Wieczór zaczął osypywać ziemię zmierzchem, na niebie zaśkrzyły się gwiazdy,* 2) za pomocą spójników, np.: *Rzą niecierpliwie konie i psów słychać szczekanie. — Gdy to usłyszałem, serce drgnęło mi w niezwykle sposób,* 3) za pomocą zaimków względnych, np.: *Kto młody, ten malowne sny widzi w powietrzu.*

Zależnie od tych trzech sposobów łączenia rozróżniamy zdania: niepołączone, spójnikowe i względne.

II. ZDANIE ZŁOŻONE WSPÓŁRZĘDNE.

§ 43. Zdanie złożone współrzędnie składa się z dwóch lub więcej zdań współrzędnych. Np.: *Noc w Dalewicach jest przecudna, ale piękny jest także i dzień w tem ustroniu.*

§ 44. Zdania współrzędne łączą się albo bezpośrednio, albo też za pomocą spójników. Zależnie od tego rozróżniamy zdania współrzędne niepołączone i spójnikowe. Np.: *Paryż podobny jest do innych miast, Londyn jest zupełnie oryginalny. — Wspaniałe budowle i gmachy milczą, lecz ruiny mówią.*

§ 45. Związek znaczeniowy, łączący zdania współrzędne, może być albo 1) łączny, polegający na łączności w [przestrzeni lub czasie. Np.: *Wkoło pagórków na błoniach puszcza szumiała jodłowa, środkiem lasów daleko białe błyszczało jezioro. — Księżyc świecił i w ciszy głębokiej śpiewał jeden słowik smutno,* albo 2) przeciwny, polegający na tem, że się myśl, wyrażoną w jednym zdaniu, przeciwstawia myśli, zawartej w drugim zdaniu. Np.: *Imię było niemieckie, dusza litewska została.*

Ze względu na związek znaczeniowy rozróżniamy preto wśród zdań współrzędnych zdania łączne i przeciwstawne.

1. Zdania współrzędne łączne.

§ 46. Związek znaczeniowy między zdaniem współrzednemi łącznemi polegać może: 1) na zbliżeniu w przestrzeni lub w czasie. Np.: *Stado krów szczypało na polance nędzną trawę, a kilkoro dzieci siedziało przy ognisku. — Drzewa szumią koło domu i szemrze ulewa.* 2) Na następstwie w przestrzeni lub w czasie. Np.: *Stąd chłopska furmanka skrzypi, lecąc jak poczta, za nią szlachecka bryka cwałem turkocze. — Rozmowę przerwały chorego cierpienia i nastąpiła długa godzina milczenia.*

§ 47. Zdania współrzedne łączne, jak wogóle zdania współrzedne, łączą się z sobą bezpośrednio albo za pośrednictwem spójników: *i, a, albo, lub, czyli, ani, ni, i-i, albo-albo, czy-czy, to-to, nietylko-lecz* i t. p.

2. Zdania współrzedne przeciwstawne.

§ 48. Związek znaczeniowy między zdaniem współrzednemi przeciwstawnemi polegać może na przeciwstawieniu dwóch jakichkolwiek przedmiotów lub myśli. Np.: *Słowa ulatują, a pismo zostaje. — Z tej strony chmura gruba napędzała ławy, a z tamtej strony księżyc przezierał blade- wy. — Każda upłyniona chwila w przeszłość zapada, każda następna do przyszłości należy.*

§ 49. Zdania współrzedne przeciwstawne łączą się z sobą bezpośrednio albo za pośrednictwem spójników: *a, ale, lecz, atoli, zaś, przecie, wszakże, jednak, przeciwnie, natomiast, zato, tymczasem, z drugiej strony* i t. p.

III. ZDANIE ZŁOŻONE PODRZĘDNE.

§ 50. Zdaniem złożonem podrzędnie nazywamy zdanie, które się składa ze zdań, pozostających względem siebie w związku podrzędnym. W związku takim rozróżniamy zdanie podrzędne i nadrzędne. Podrzednem jest zdanie, które tworzy część drugiego zdania i jest od niego wskutek tego zależne. Zdanie, od którego zależy zdanie podrzędne, nazywa się nadrzednem. W zdaniu *co Francuz wymyśli, to Polak polubi* — zdanie *to Polak polubi* jest nadrzednem, a zdanie *co Francuz wymyśli* — zdaniem podrzędnem, bo uzupełnia część zdania nadrzednego, mianowicie jego przedmiot.

§ 51. Zdania podrzędne odpowiadają na pytania podmiotu, orzecznika, przedmiotu, przydawki i okolicznika, mogą więc zastępować lub uzupełniać podmiot, orzecznik, przedmiot, przydawkę lub okolicznik zdania nadrzednego.

Zależnie od tego rozróżniamy wśród zdań podrzędnych zdania podmiotowe, orzecznikowe, przedmiotowe, przydawkowe i okolicznikowe. Np.: *Co przeszło, to już nie wróci.* — *Kraków jest dla nas tem, czem Rzym dla świata całego.* — *Oddaj, coś winien.* — *Czasu, który uchodzi, żaden człek nie nagrodzi.* — *Trudność ustąpi, gdy chęć przystąpi.*

§ 52. Zdania podrzędne łączą się z nadrzednemi albo bezpośrednio, np.: *Wygraj w polu, wygrasz i w sądzie*, albo za pośrednictwem spójników lub zaimków względnych, np.: *Jeżeli wygrasz w polu, wygrasz i w sądzie.* — *Kto ma wiedzę, ten ma skarb wielki.*

Zależnie od tych trzech sposobów łączenia rozróżniamy wśród zdań podrzędnych zdania niepołączone, spójnikowe i względne.

1. Zdania podmiotowe.

§ 53. Zdaniem i podmiotowem i nazywamy zdania podrzędne, które zastępują podmiot zdania nadrzędnego i odpowiadają na pytanie: *kto? co?* Np.: *Kto nie dotknął ziemi ni razu, ten nigdy nie może być w niebie.* — *Nie-wszystko, co jest piękne, wymalować da się.* — *Szczęśliwy, czyjej przewodniczą łodzi cnota i piękność, niebieskie sio-strzyce.*

§ 54. Zdania podmiotowe łączą się ze zdaniami nad-rzędnymi zapomocą zaimków względnych, bezpośrednio lub za pośrednictwem spójników. Ze względu więc na sposób łączenia ze zdaniami nadrzędnymi rozróżniać nale-ży wśród nich zdania podmiotowe: 1) względne, np.: *Kto na małym przestaje, ten ubóstwa nie doznaje*, 2) nie-połączone, np.: *Wszystko mi jedno, gdzie i kiedy zginę* i 3) spójnikowe, np.: *Zdaje mi się, że już tak długo żyłem...*

§ 55. Zdania podmiotowe względne zaczynają się od zaimków względnych *kto, co, który, czyj*, przyczem za-imki te mogą być położone w mianowniku lub którym-kolwiek z przypadków zależnych. Np.: *Nie znajdzie Boga, kto Go szuka tylko w niebie.* — *Kogo pocieszyć jeszcze ludzie mogą, ten nie jest zupełnie nieszczęśliwy.*

Zaimkom względnym zdania podmiotowego odpowia-dają w zdaniu nadrzędnym wyrażne lub domyslnie zaimki wskazujące *ten, ta, to*. Zaimki wskazujące, odpowia-da-jące zaimkom względnym zdania podrzędnego, nazywają się ich odpowiednikami.

§ 56. Zdania podmiotowe niepołączone zaczynają się od zaimków pytajnych: *kto? co? jaki? który? iak? gdzie? kiedy?* i t. p.

Zdania podmiotowe niepołączone (pytające) używają się po wyrażeniach nieosobowych: *wiadomo, niewiadomo, pewna (rzecz)* i t. p. Np.: *Wiadomo, czem dla kawy jest dobra śmietanka.*

§ 57. Zdania podmiotowe spójnikowe zaczynają się od spójników: *że, żeby, ażeby, by, jakoby* i zależą przeważnie od zdań bezpodmiotowych. Np.: *Nieraz się zdarza, że i pies pana w rękę ukąsi.*

2. Zdania orzecznikowe.

§ 58. Zdaniem orzecznikowem i nazywamy zdania, które zastępują orzecznik rzeczowny lub przymiotny zdania nadrzędnego i odpowiadają na pytania: *kim jest? czem jest? jaki jest?* Np.: *Tem będzie wiek dojrzały, czem się wyda młody. — Nie byłem zawsze taki, jak jestem.*

§ 59. Zdania orzecznikowe łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą zaimków względnych i spójników, to też należy wśród nich rozróżniać zdania względne i spójnikowe. Np.: *Jakie życie, taka śmierć. — Wiatr był taki, że aż chojary ugiwały się do ziemi.*

3. Zdania dopełniające.

§ 60. Zdaniem dopełniającem i nazywamy zdania podrzędne, które zastępują dopełnienie zdania nadrzędnego i tak, jak dopełnienie, odpowiadają na pytanie przypadków zależnych: *kogo? czego? komu? czemu? kogo? co? kim? czem? o kim? o czym?* i t. d. Np.: *Komu dawa Bóg katusze, obietnice temu składa. — Czego swoim rozumem i pracą nie dostaniesz, tego nie wymodlisz.*

§ 61. Zdania dopełniające łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą zaimków względnych,

bezpośrednio lub zapomocą spójników, należy przeto wyróżniać wśród nich zdania względne, niepołączone i spójnikowe. Np.: *Czego sobie nie życzysz, tego bliźniemu nie czyn.* *Bogaty się dziwi, czem się chudzi na żywi.*—*Każdy niech wie, że nie sam jeden się dreczy.*

§ 62. Zdania dopełniające spójnikowe zaczynają się od spójników: *że, iż, żeby, ażeby, aby, by, jakoby.*

Zdania dopełniające niepołączone tak, jak podobne zdania podmiotowe tworzą tak zwane pytania zależne.

Pytania zależne należy odróżniać od pytań niezależnych. Wprawdzie jedno i drugie zaczynają się od tych samych zaimków i wyrazków pytających, ta jednak między nimi zachodzi różnica, że jedno są zdaniami zależnymi, drugie—zdaniami niezależnymi. Np.: *Gdzie idziesz?—Kto tu u nas bywał?—Sam nie wiesz, gdzie idziesz?—Przypomnij sobie, kto tu u nas bywał.*

4. Zdania przydawkowe.

§ 63. Zdaniami przydawkowemi nazywamy zdania podrzędne, które zastępują przydawki zdania nadrzędnego i tak, jak przydawki odpowiadają na pytania: *jaki? który? ile? czyj?* Np.: *Zwolna wstąpiłem do izby ponurej, którą z nad półki kaganiec oświecał.*—*Taki mię wstyd ogarnął, że nie śmiałem wymówić ani wyrazu.*

§ 64. Zdania przydawkowe łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą zaimków względnych, bezpośrednio lub zapomocą spójników; należy przeto wyróżniać wśród nich zdania względne, niepołączone i spójnikowe. Np.: *Jednego znam człowieka, co mógł takim poszczycić się strzałem.*—*Sterczały wkoło sarnie i jelenie rogi z napisami, gdzie, kiedy te łupy zdobyto.*—*Gdybym kiedy dożył tej pociechy, żeby te księgi zbłądziły pod strzechy.*

§ 65. Zdania przydawkowe względne zaczynają się od zaimków względnych, a zdania niepołączone od zaimków lub wyrazków pytających, zdania przydawkowe spójnikowe zaczynają się od spójników: *że, iż, żeby, ażeby, aby, jakoby*.

§ 66. Zdania przydawkowe zastępują przydawki zdania nadrzędnego, więc tak, jak tamte, odnoszą się zawsze do rzeczownika i tem się różnią od zdań okolicznikowych, które, zastępując okoliczniki, łączą się z czasownikami, przymiotnikami lub przysłówkami. Np.: *Na dworze, gdzie przed chwilą tyle było krzyku, teraz pusto i głucho.*—*Każdy, gdzie chce, wchodzi.*

W przykładzie pierwszym mamy zdanie przydawkowe, w przykładzie drugim—zdanie okolicznikowe. Pierwsze odnosi się do rzeczownika (*dwór*), drugie — do czasownika (*wchodzi*).

Przysłówek zaimkowy, rozpoczynający zdanie przydawkowe, można zawsze zastąpić odpowiednim zaimkiem przymiotnym lub rzeczownym. Np. w zdaniu: *Na dworze, gdzie przed chwilą tyle było krzyku, teraz pusto i głucho* przysłówek zaimkowy *gdzie* odnosi się do rzeczownika *dworze*, można więc go zastąpić zaimkiem przymiotnym *na którym*. W zdaniach okolicznikowych zamiana taka jest niemożliwa, tutaj bowiem przysłówek zaimkowy jest użyty we właściwym swoim znaczeniu i łączy się z czasownikiem.

5. Zdania okolicznikowe.

§ 67. Zdaniami okolicznikowymi nazywamy zdania podrzędne, które zastępują okoliczniki zdania nadrzędnego. Np.: *Tam sięgaj, gdzie wzrok nie sięga.* — *Pan Bóg,*

kiedy karę na naród przypuszcza, odbiera naprzód rozum od obywateli.—Jak kto sobie pościele, tak się wyśpi.—Morze burzyło się, ponieważ przyptyw wzbierał.—Staruszka śpieszyła do ławki, by spocząć i kosz na niej postawić.

Zdania okolicznikowe mogą zastępować wszystkie rodzaje okoliczników, ze względu przeto na swe znaczenie dzielą się na zdania okolicznikowe miejsca, czasu, sposobu, celu i przyczyny.

a) Zdania okolicznikowe miejsca.

§ 68. Zdania okolicznikowe miejsca zastępują okoliczniki miejsca zdania nadrzędnego i tak, jak tamte, odpowiadają na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy? jak daleko?* Np.: *Gdzie były ludne rynki, dziś tam rosną grzyby.—Wracalem tamtędy, kędy przyszedłem.*

§ 69. Zdania okolicznikowe miejsca łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą przysłówków zaimkowych względnych: *gdzie, którędy, skąd, dokąd...*, są przeto zdaniami *względny*mi.

Odpowiednikami zdań okolicznikowych miejsca w zdaniach nadrzędnych bywają wyraźne lub domyślne przysłówki *wskazujące*: *tu, tam, stąd, dotąd, tędy...*

b) Zdania okolicznikowe czasu.

§ 70. Zdania okolicznikowe czasu zastępują okoliczniki czasu zdania nadrzędnego i tak, jak tamte, odpowiadają na pytania: *kiedy? odkąd? jak dawno? jak długo? dopóki?* Np.: *Tarnina już zakwitła, gdy się rozpoczęły słowicze prace i pieśni.*

§ 71. Zdania okolicznikowe czasu łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą spójników, są więc zdaniami *spójnikowy*mi.

Spójniki, od których zaczynają się zdania okolicznikowe czasu, są następujące: *kiedy, gdy, podczas gdy, ilekroć, ile razy, jak, jak tylko, skoro, ledwie, zaledwie, nim, zanim, aż, póki, dopóki, dopóki nie*.

Odpowiednikami zdań czasowych w zdaniach nadrzędnych bywają wyraźne lub domyślne przysłówki wskazujące: *wtedy, wtenczas, wówczas, wnet, już, póty, dopóty, tak długo* i t. p. Np.: *Póki ludzie, póty będą błędy*.

c) Zdania okolicznikowe sposobu.

§ 72. Zdania okolicznikowe sposobu zastępują okoliczniki sposobu zdania nadrzędnego i tak, jak tamte, odpowiadają na pytania: *jak? jakim sposobem? jak bardzo? o ile?* Np.: *Jakim kto jest, tak i o innych rozumie. — Tak świat zbudowany, że się wszyscy wspomagamy. — Im był bliżej domu, tem szedł wolniej*.

§ 73. Sposób czynności lub stanu możemy wyrażać dwojako:

1. Przez porównanie tej czynności lub stanu z taką lub inną czynnością lub stanem tego samego lub innego przedmiotu. Np.: *Jak kto sobie pościele, tak się wyśpi. — Jak głód najlepiej jeść gotuje, tak fatyga ściele*.

2. Przez wykazanie skutku, jaki czynność lub stan zdania nadrzędnego za sobą pociąga. Np.: *Tak świat zbudowany, że się wszyscy wspomagamy*.

Zależnie od tych dwóch rodzajów wyrażania sposobu czynności lub stanu, rozróżniamy dwie odmiany zdań okolicznikowych sposobu: zdania porównawcze i zdania skutkowe.

§ 74. Zdania sposobu porównawcze łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą przysłówka względne-

g o jak, są więc zdaniami względnymi. Np.: *Jak ojce żyły w raju, tak dziś żyją wnuki.*

Zdania sposobu skutkowe łączą się ze zdaniami nadrzędnymi zapomocą spójników: *że, iż, żeby, ażeby, aby, by*, są więc zdaniami spójnikowymi. Np.: *Tak żyjemy, aby nikt przez nas nie płakał.*

d) Zdania okolicznikowe celu.

§ 75. Zdania okolicznikowe celu zastępują okoliczniki celu zdania nadrzędnego i tak, jak tamte, odpowiadają na pytania: *poco? w jakim celu? dlaczego?* Np.: *Pistolety dobrze osłonił, żeby proch nie zwilgotniał.—Usuwano nieustawione jeszcze działa, aby uchronić je przed pociskami.*

§ 76. Zdania celowe łączą się ze zdaniami nadrzędnymi za pośrednictwem spójników: *by, aby, żeby, ażeby, iżby*, są przeto zdaniami spójnikowymi.

§ 77. Orzeczenie w zdaniu celowym miewa formę trybu przypuszczającego; o ile jednak zdanie celowe ma ten sam podmiot, co zdanie nadrzędne, to orzeczenie przybiera w niem formę bezokolicznika. Np.: *Śpieszę się, żeby się nie spóźnić, ale śpieszę się, żebyście na mnie nie czekali.*

e) Zdania okolicznikowe przyczyny.

§ 78. Zdania okolicznikowe przyczyny zastępują okoliczniki przyczyny zdania nadrzędnego i tak, jak tamte, odpowiadają na pytania: *czemu? dlaczego? z jakiego powodu? przez co? za co?* Np.: *Morze burzyło się, ponieważ przyływ wzbierał.—Śnieg skrzypiał pod nogami, gdyż mróz był tegi.*

§ 79. Zdania przyczynowe łączą się ze zdaniami nadrzędnymi za pośrednictwem spójników: *ponieważ,*

gdyż, że, iż, bo, albowiem, są więc zdaniami spójnikowymi.

f) Zdania warunkowe.

§ 80. Zdania warunkowe wyrażają warunek. Np.: *Obłoki się szybko rozpierzchają, jeżeli w górze wieje silny wiatr.*

Zdania warunkowe łączą się ze zdaniami nadrzędnymi albo zapomocą spójników, albo bezpośrednio, należy przeto rozróżniać wśród nich zdania spójnikowe i niepołączone.

Do pospolitszych spójników warunkowych zaliczamy: *jeśli, jeżeli, jeśliby, jeżeliby, kiedy, gdy, gdyby, jak, jakby, żeby, byleby, chybaby*. Np.: *Jeżeli nocną przybliżysz się do bą i zwrócisz ku wodom lice, gwiazdy nad tobą i gwiazdy pod tobą i dwa obaczysz księżycy.—Gdybym podstarzał dziesiątym krzyżykiem, w smutne schroniłbym się dąbrowy.*

§ 81. Cechą zewnętrzną, czyli formą, po której można poznać zdania warunkowe niepołączone, jest ich miejsce: kładą się one zawsze przed rządzącymi nimi zdaniami nadrzędnymi. Nadto w zdaniach warunkowych pytających i rozkazujących drugą cechą zewnętrzną, po której można je poznać, jest forma ich orzeczenia, w zdaniach pytających—forma pytania, w zdaniach rozkazujących — forma trybu rozkazującego lub bezokolicznika. Formy te nie mają tutaj zwykłego, właściwego sobie znaczenia, nie oznaczają ani pytania, ani rozkazu, lecz wskazują, że wyrażana przez nie czynność jest warunkiem, od którego zależy czynność zdania nadrzędnego. Np.: *Da-li Bóg doczekać, będziemy mieli ładne zbiory = jeżeli Bóg da doczekać, będziemy mieli ładne zbiory. — Wygraj w polu, wygrasz i w sądzie = jeżeli wygrasz w polu, wygrasz i w sądzie.*

§ 82. Zdania warunkowe, ze względu na ich znaczenie, można podzielić na trzy klasy: 1) zdania warunkowe rzeczywiste, oznaczające warunek rzeczywisty. Np.: *Rębało wszędzie tęsknił i czuł się niezdrowym, jeżeli nie oddychał powietrzem zamkowym*, 2) zdania warunkowe możliwe, oznaczające warunek przypuszczalny. Np.: *Chciałem ten sprzęt w dziedzictwie zachować dla dzieci, jeśli bym się ożenił*, 3) zdania warunkowe nierzeczywiste, oznaczające warunek nierzeczywisty. Np.: *Głupi niedźwiedziu, gdybyś w mateczniku siedział, nigdyby się o tobie Wojski nie dowiedział*.

W zdaniach warunkowych rzeczywistych kładziemy tryb orzekający, w zdaniach warunkowych możliwych i w zdaniach warunkowych nierzeczywistych — tryb przypuszczający.

g) Zdania przyzwalające.

§ 83. Zdania przyzwalające wyrażają przyzwolenie, czyli przyczynę niewystarczającą. Np.: *Wyszliśmy z domu, chociaż padał rześisty deszcz*.

Zdania przyzwalające wyrażają przyczynę, która wywołuje skutek wręcz przeciwny swemu działaniu. Dzieje się to wskutek tego, że przyczyna jest niewystarczająca, nie może przeto wywołać właściwego sobie następstwa i przyzwala na skutek wręcz przeciwny. Ponieważ *padał rześisty deszcz*, zdawałoby się, że naturalnem następstwem tej przyczyny powinno być pozostanie w domu, tymczasem *wyszliśmy z domu*; skutek był zupełnie inny, niż ten, którego należałoby się spodziewać; przyczyna okazała się niewystarczającą i przyzwoliła na skutek wręcz przeciwny.

§ 84. Zdania przyzwalające łączą się ze zdaniami nadrzędnymi albo bezpośrednio, albo zapomocą spójników, są więc zdaniami niepołączonymi albo spójnikowymi. Np.: *Nie siać chwastu, urodzi się.* — *Chociaż głodni byli, pojadali wolno.*

§ 85. Zdania przyzwalające spójnikowe zaczynają się od spójników: *choć, chociaż, choćby, chociażby, jakkolwiek, aczkolwiek, pomimo, że, lubo.* Np.: *Choć morze przepłynął, utonął na Dunajcu.* — *Lubo często cię wspominam, rzadko mogę u ciebie bywać.* — *Jakkolwiek byliśmy zmęczeni, ruszyliśmy w dalszą drogę.*

Zdania przyzwalające niepołączone kładą się zawsze przed zdaniami nadrzędnymi i mają formę rozkazu. Np.: *Pracuj we dnie, pracuj w nocy, próżno bez Bożej pomocy = choćbyś pracował we dnie i w nocy, próżno bez Bożej pomocy*

§ 86. Przyzwolenie tak, jak warunek, może być albo zgodne z rzeczywistością, albo tylko przypuszczalne. Zależnie od tego rozróżniamy zdania przyzwalające rzeczywiste i nierzeczywiste. Pierwsze oznaczają przyzwolenie rzeczywiste i mają orzeczenie w formie trybu orzekającego. Np.: *Choć wiem, nic nie powiem.* Drugie wyrażają przyzwolenie nierzeczywiste i mają orzeczenie w formie trybu przypuszczającego. Np.: *Choćbym wiedział, nicbym nie powiedział.*

IV. ZDANIE ZŁOŻONE Z KILKU ZDAŃ.

§ 87. Zdania złożone składają się nieraz z trzech lub więcej zdań pojedynczych. Np.: *Czasem pies jakiś warknął, czasem koń w stajni zarżał lub zakrzyczało domowe ptactwo na podwórzach, i znów była cichość.* — *Dobre mia-*

tem przeczucie, że lubił te mury, choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się mieści.

Pierwsze z przytoczonych zdań składa się z czterech zdań współrzędnych; w zdaniu drugim zdania są połączone związkami podrzędnymi.

W tym drugim wypadku zdanie złożone składa się z szeregu zdań podrzędnych i nadrzędnych. Zdanie *dobrze miałem przeczucie* jest zdaniem nadrzędnym w stosunku do zdania następnego; zdanie następne, *że lubił te mury* jest podrzędne w stosunku do zdania pierwszego, ale nadrzędne w stosunku do zdania trzeciego; zdanie trzecie *choć nie wiedziałem* jest podrzędne w stosunku do zdania poprzedniego, ale nadrzędne w stosunku do zdania ostatniego, które jest względem niego podrzędne.

§ 88. Każde zdanie podrzędne jest zawsze zdaniem zależnym, ale niewszystkie zdania nadrzędne są zdaniami niezależnymi. Tak np., w zdaniu *mów, czego trzeba dla duszy, aby się dostać do nieba* zdanie drugie (*czego trzeba dla duszy*) i trzecie (*aby się dostać do nieba*), jako podrzędne, są jednocześnie zdaniami zależnymi, ale zdanie drugie, chociaż nadrzędne w stosunku do trzeciego, jest podrzędnym, czyli zależnym od pierwszego. Zdanie pierwsze (*mów*) jest nadrzędnym w stosunku do drugiego i jednocześnie niezależne.

§ 89. Zdanie nadrzędne, niezależne od innych zdań, nazywa się zdaniem głównym, a w przeciwstawieniu do niego wszystkie inne zdania, wchodzące w skład zdania złożonego podrzędnie, nazywają się zdaniami pobocznymi. W przytoczonym wyżej przykładzie zdanie pierwsze jest główne, zdania zaś drugie i trzecie są zdaniami pobocznymi.

§ 90. Zdania poboczne, wchodzące w skład wieloczłonowego zdania złożonego, mogą pozostawać w trojakim stosunku do zdania głównego.

1. Zdania poboczne odnoszą się do zdania głównego i zastępują jednorodne jego części. Np.: *Nocni stróże pytają w obawie, skąd w królestwie skrzydlatem tyle zamieszania, jaka burza te ptaki tak wcześniej wygania.* W przykładzie tym oba zdania poboczne zastępują przedmioty zdania głównego, oznaczają więc jego części równorzędne i dlatego względem siebie są zdaniami współrzędnymi. Zdania podrzędne, będące względem siebie zdaniami współrzędnymi, nazywają się zdaniami współpodrzędnymi.

2. Zdania poboczne odnoszą się do zdania głównego, każde z nich jednak zastępuje inną część jego. Np.: *Kto nie widział pospolitego ruszenia, nie może mieć wyobrażenia, jakie rasy koni mogą istnieć na świecie.* W przykładzie tym oba zdania poboczne odnoszą się do zdania głównego, ale pierwsze z nich jest zdaniem podmiotowym, a drugie—zdaniem przedmiotowym.

3. Stosunek zdań pobocznych do zdania głównego może się ułożyć w ten sposób, że tylko jedno z nich zależy bezpośrednio od zdania głównego, wszystkie zaś inne od zdań podrzędnych. Np.: *Koniecznie trzeba śpiewać, aby wyśpiewać to, co należy.* W przykładzie tym pierwsze zdanie poboczne zależy od zdania głównego i zastępuje jego okolicznik celu, natomiast drugie zdanie poboczne zależy od pierwszego zdania pobocznego, zastępując jego przedmiot. Zdanie poboczne, zależne od głównego, jest zdaniem pobocznem stopnia pierwszego; zdanie poboczne, zależne od pobocznego stopnia pierwszego, jest pobocznem stopnia drugiego i t. d.

V. RÓWNOWAŻNIKI ZDANIA.

§ 91. Niekiedy myśli swoje wyrażamy nie całemi zdaniem, lecz zapomocą oddzielnych wyrazów lub połączeń wyrazowych, które jednak postaci zdania nie posiadają. Np.: *Za mną, Gerwazy! — Na Litwie, chwała Bogu, stare obyczaje. — Konnica! Dziwne stroje, niewidziane bronie! Pułk za pułkiem! — O, dobre miałem przeczucie, żem lubił te mury, choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się kryje.*

Grupa wyrazów w przykładzie pierwszym oznacza mniej więcej tę samą myśl, którą moglibyśmy wyrazić w postaci zdania: *ruszaj za mną, Gerwazy!*, zdaniem jednak nie jest, bo nie ma ani podmiotu, ani orzeczenia. Grupa wyrazów: *na Litwie, chwała Bogu, stare obyczaje*, oznacza również myśl całkowitą, którą możnaby wyrazić w zdaniu: *na Litwie, chwała Bogu, panują stare obyczaje*, zdaniem jednak nie jest, bo niema w niej orzeczenia. Tak samo wyrazy: *Konnica! Dziwne stroje, niewidziane bronie Pułk za pułkiem!* zastępują jakgdyby trzy zdania: *ukazuje się konnica, żołnierze dziwne mają stroje, niewidziane bronie, pułk dąży za pułkiem*, zdaniem jednak nie są, bo nie mają albo orzeczenia, albo orzeczenia i podmiotu. W czwartym z przytoczonych przykładów wyraz *o!* w najogólniejszych zarysach wyraża tę samą treść, która dokładnie i szczegółowo wypowiedzianą została w zdaniu: *dobre miałem przeczucie, żem lubił te mury, choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się kryje.*

Wyrazy lub połączenia wyrazów, które, nie tworząc zdania, posiadają jednak treść jego, nazywają się *równoważnikami zdania*.

§ 92. Równoważniki zdania, które, nie posiadając żadnej określonej treści, wyrażają tylko ogólnikowo pewne

uczucia, nazywają się wykrzyknikami. Np.: *ach! ej! oj! o! a!*

§ 93. Obok wykrzykników, jako wyraz najrozmaitszych stanów duchowych, używane bywają również wołacze. Np.: *Ach, Matko Przenajświętsza!*

§ 94. Niekiedy treść zdań całych mogą posiadać oddzielne wyrazy lub połączenia wyrazów, czyli wyrażenia. Np.: *Wojna! Wojna! — Konnica! Dziwne stroje, niewidziane bronie!*

VI. ZDANIA NIEZUPEŁNE.

§ 95. Zdania, w których myśl nie znajduje wszystkich, potrzebnych do jej oznaczenia wyrazów, nazywają się zdaniami niezupełnemi. Są to zdania z opuszczonym orzeczeniem lub podmiotem, albo z wyraźnie brakującymi częściami podmiotu lub orzeczenia. Np.: *Skąd mi ten żal niewczesny?* = *skąd mi przychodzi ten żal niewczesny?* — *Bóg swoje, czart swoje* = *Bóg robi swoje, czart robi swoje.* — *Pocóż się łudzić* = *pocóż się mam łudzić.*

ĆWICZENIA.

NAUKA O CZASOWNIKU.

I. ZNACZENIE FORM CZASOWNIKA.

1. Wiadomości wstępne.

1. W podanym niżej urywku wskaż czasowniki.

Suchy wiatr spalił już wielkie śniegi. Po śnieżnem panowaniu w głębokich lasach jeszcze się nie wyprostowały zeschnięte trawy i zmartwiałe byliny. Blask słońca, wszystko z martwych wskrzeszający, tu i tam na nie przypada. Gdziekolwiek wpośród rudych porostów strumyczek wiosenny w nizinę się przesącza, tam żółtą smugą rodzina jaskrów wytryska. Z pomiędzy zeschniętych badyłów lśni tu i owdzie przylaszczka, podobna do barwy kwietniowych niebios.

2. Przepisz, podkreślając czasowniki.

Z nizinnych błot ciągną ze wszech stron ku Wiśle wody ocieźałe. Bujają nad niemi błękitne ważki, wielobarwne motyle i słupy komarów; najżywszą melodję życia wydzwania chyże skrzydło dzikiej kaczki; w wysokości obłoków unosi się dudnienie lotu bekasa; przerzyna jasne powietrze pokrzyk czajki, a po chwiejnych trzcinach unoszą się z miejsca na miejsce stada szpaków gwarliwych.

3. W podanych niżej zdaniach zwróć uwagę na podmioty i końcówki czasowników, które się z temi podmiotami łączą.

Ja pracuję, ty pracujesz i on także pracuje. — Ja uważam, a czy ty uważasz? — On uważa. — Uczeń uważa. — Cieszę się twojem zdrowiem, a czy ty się cieszysz? — Zdrowie twoje cieszy mię. — Martwi mię twoja nieuwaga, a czy ty się nią martwisz? — Ja się nią martwię. — Mile wspominam nasze zabawy, a czy ty je wspominasz? — On je często wspomina.

4. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę na formy osoby. Śpiewak wita wasze strony: niechaj będzie pochwalony! Pokój z domem tym! Śpiewak wita w ojców wierze, a kto w dom go przyjmie szczerze, pieśń i Pan Bóg z nim! Pieśń ojczysta, narodowa, prosta, rzewna a surowa, jak nasz lud i czas; a więc w imię pieśni waszej, dziejów waszych i krwi waszej, witam, witam was! Lubię tylko powitanie, niech też po mnie tu zostanie ten jedyny ślad, byście rzekli: Tu przebywał, tutaj Janusz nam zaśpiewał i gdzieś ruszył w świat.

5. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, czy wszystkie one mają formy osoby.

Słońce krwawo zachodzi. — Zachodzące słońce rzucało krwawe promienie. — Promienie zachodzącego słońca rzucały krwawe blaski. — Słońce, zachodząc, rzucało zdala krwawe blaski. — Słońce zaczynało już zachodzić. — On lubił wspominać swej młodości czasy. — On często wspominał swej młodości czasy. — Wspominałem często swej młodości czasy. — Spędzałem nieraz całe wieczory, wspominając swej młodości czasy.

6. W zestawionych niżej szeregach słów zwróć uwagę na zachodzącą między niemi różnicę.

a) wspominam	— wspominamy,
wspominasz	— wspominacie,
(on) wspomina	— (oni) wspominają;

- b) (gwiazda) świeci — (gwiazdy) świecą,
 (słownik) śpiewa — (słowniki) śpiewają,
 (strumień) szemrze — (strumienie) szemrzą.

7. Przepisz, podkreśl słowa i wskaż formy osoby i liczby.

Wiatr smutnie szumi w gałązkach olszyny. — Wiatr, szumiąc, poruszał zlekka gałązki olszyny. — Wiatr przestał szumieć, niebo się wypogodziło, zaświeciły gwiazdy. — Zachodzące gwiazdy powoli gasły na szarzącym sklepieniu niebieskiem. — Patrzyliśmy na wschodzący księżyc. — Księżyc, wschodząc, oświecił rozległą równinę. — Przebiegłem wzdłuż i wszerz tę rozległą równinę.

8. Przyjrzyj się zestawionym niżej czasownikom i zwróć uwagę na zachodzące między nimi różnice. Jakie formy mają czasowniki, umieszczone w pierwszej kolumnie i jakie formy znajdujemy w czasownikach drugiej i trzeciej kolumny?

Wiatr szumi.	— Szumiący wiatr — szumiącego wiatru...
Liście opadają.	— Opadające liście — opadających liści...
Zimno mrozi.	— Mrozące zimno — mrożącego zimna...
Deszcz pada.	— Padający deszcz — padającego deszczu...

W jaki sposób odmieniają się czasowniki: *szumiący (wiatr)*, *opadające (liście)*?

9. W związku z podanymi niżej słowami utwórz imiesłowy przymiotnikowe, według wskazanego wzoru:

a) Światło <i>gaśnie</i> ,	— <i>gasnące</i> światło.
Zmrok <i>zapada</i> ,	—
Las <i>ciemnieje</i> ,	—
Mgły <i>powstają</i> ,	—
Strumień <i>szemrze</i> ,	—

- b) *Przeczytałem* książkę, — *przeczytana* książka.
Napisałem list, —
Zaprosiłem gości, —
Zamknąłem okno, —
Otworzyłem drzwi, —

10. W podanych niżej imiesłowach przymiotnikowych wskaż przyrostki:

a) <i>pachnący</i> kwiat	c) <i>zerwany</i> kwiat
<i>rozwijający się</i> liść	<i>zdeptany</i> liść
b) <i>ścięty</i> kwiat	d) <i>skręcony</i> liść.
<i>zmięty</i> liść	

Zapomocą jakich przyrostków tworzymy imiesłowy przymiotnikowe?

11. Wskaż imiesłowy przymiotnikowe.

Wszystkie wody wiślańskie, zaprawne wyssaną z głębin ziemi solą lub siarką, żelazem lub przeróżnemi szczaw*) odmianami, spływają od wielkich gór po jednoskłonie północnym w zamglone polskie równiny. Z lasów i z pomiędzy gór skręca się Wisła na wschód wielkim łukiem i dąży w swój żłób pozadunajcowy, leżący w piaszczystych wybrzeżach między pszennemi glinami sandomierskiej i lubelskiej ziemi. Wznoszą się nad jej wartem wzorzyste dąbrowy, zaścielające płaskowzgórza i zbocza, wygrzane w słońcu, koralowe od berberysu, pachnące jałowcem i macierzanką. Szeroko rozwala się Wisła wpoprzek wielomilowych piaszczystych przestworów, w których jednostajnej, mglistej głuszy śpią zagrzebane pod działkami ziemniaków i owsa, lichego żyta i tatarki — maciejowickie i wawerskie, raszyńskie i grochowskie pola.

(Według Żeromskiego).

*) Szczawa — źródło mineralne.

12. Przepisz, podkreślając imiesłowy przymiotnikowe.

Rozciągają się nad jej połyskliwą falą wilgotne łągi, bogatym rok rocznie utłuszczone namulem i same się białą koniczyną zasiewające. Pieni się gościniec główny wielkiej rzeki w wiażdżach mostów z kamienia i żelaza u stóp miasta Warszawy, stolicy wolności świata, gdzie się ukrywał, wił i przeżył olbrzymi zamysł wysiłu wielkiego plemienia, sztuką w chwili nieszczęśliwej w żelazne potrzaski schwytyany. Wśród kęp, okrytych chróstem, i ostrowów, zdawna zarosłych dębem i topolą, a w głębokiem rozsianych korycie, odchodzi wdal połyskliwe zwierciadło wodne. Przeglądają się w głębinie Wisły stare miasta o sławie zagasłej. Dalej, ujęta w tamy, zaopatrzona w ochronne nasypy, wtłoczona w łożysko, rok rocznie prostowane i pogłębiane, żywi Wisła posłusznie siedem portów handlowych i płynie równo a cicho.

(Według Żeromskiego).

13. W podanem niżej zestawieniu zwróć uwagę na formy czasownika, wyróżnione tłustym drukiem, i zastanów się, na czym polega między nimi różnica.

Zachodzące słońce świeciło.— **Słońce, zachodząc, świeciło.**

Czem jest wyraz *zachodzące*? Czy imiesłów przymiotnikowy odmienia się? Według osób, czy przypadków? A czy wyraz *zachodząc* odmienia się? Z jakim wyrazem łączy się imiesłów przymiotnikowy *zachodzące* i z jakim wyrazem wiąże się wyraz *zachodząc*?

Jak się nazywają wyrazy, oznaczające właściwości czynności i stanów? Więc znaczenie jakiego wyrazu ma wyraz *zachodząc*?

14. W związku z podanymi słowami utwórz imiesłowy przysłówkowe według wskazanego wzoru:

a) piszę — pisząc
słyszę —
widzę —
patrzę —
mówię —

b) zebrał — zebrawszy
wziął —
ukrył —
schował —
zamknął —

c) przyszedł — przyszedłszy
przybiegł —
przyniósł —
przywiózł —
usiadł —

Zapomocą jakich przyrostków tworzymy imiesłowy przysłówkowe?

15. Wskaż imiesłowy przysłówkowe.

Chcąc widzieć, trzeba dobrze patrzeć. — Słuchając, uczymy się rozkazywać. — Pracując wytrwale, pokonywamy trudności. — Znalazłszy szczęście, nie skąp go dla innych. — Poznawszy błąd, staraj się poprawić.

16. Przepisz, podkreślając imiesłowy przysłówkowe.

Kto, patrząc, nie widzi, ten źle patrzy. — Kto, słuchając, nie słyszy, ten źle słucha. — Szanując innych, uczymy się szanować samych siebie. — Sumiennie wykonywając cudze rozkazy, sami uczymy się rozkazywać. — Kto, śpiewając, się modli, ten dwa razy się modli. — Spotkawszy bliźniego, nie opuszczaj go w biedzie. — Rozpoczynaj pracę, poleciwszy się Bogu. — Zdobywszy wiedzę, staraj się oddać ją dla dobra innych.

17. Czynności i stany, oznaczone w podanych niżej słowach, oznacz w ten sposób, żeby nie wskazywać jednocześnie na osobę lub rzecz, która te czynności wykonywa lub tym stanom ulega.

Ptaka *śpiewa* — *śpiewanie*, *śpiewać*.

Ptaka *lata* —

Ryba *pływa* —

Człowiek *chodzi* —

Człowiek *myśli*, *pracuje*, *walczy*... —

Znaczenie jakich części mowy mają wyrazy: *śpiewanie* : *śpiewać*, *latanie* : *latać* i t. d.?

Czy rzeczowniki: *śpiewanie*, *latanie*, *pływanie*, *chodzenie*... odmieniają się według przypadków?

Przedeklinuj rzeczownik *śpiewanie*.

A czy wyrazy: *śpiewać*, *latać*, *pływać*, *chodzić*... odmieniają się?

18. Użyj w formie bezokoliczników podane niżej czasowniki:

Piszę — rysuję — czytam. — Stoję — siedzę — leżę. — Mówię — śpiewam. — Patrzę — słucham — widzę — słyszę. — Niosę — wiozę. — Piekę — tłukę. — Strzegę — strzygę.

Jakie zakończenia mają bezokoliczniki polskie?

19. Przepisz, podkreślając bezokoliczniki.

Żyć to pracować. — Cierpieć dla ludzi jest cnotą. — Lepiej zyskać setnego przyjaciela, niż pierwszego nieprzyjaciela. — Ludzka rzecz błdzić. — Próżno po czasie żałować. — Bogu się przeciwieć trudno. — Chcieć a nie móc to piekło. — Cierpieć z drugimi lżej. — Błąd uznać krok do cnoty. — Dobrym być człowiekiem to zaszczyt najpierwszy.

20. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, czy mają one formę słowa, imiesłowu przymiotnikowego, imiesłowu przyśłówkowego czy bezokolicznika.

Gdy śniegi, spalane na wielkogórach marcowym halnym wiatrem, ruszają, nabrzmiewają od wirów spienio-

nych szumne skalne potoki i podgórskie ruczaje. Lody, okrywające szerokie Wisły rozlewisko, kruszeją i pękają. Pędzące wody coraz wyżej wynoszą na sobie zmurszałą skorupę lodową. Słychać wówczas trzask i szum tafli, które druzgocą się wzajem, widać wywracanie się ich wspak i na nice, zanurzanie jednych przez drugie, gonty i walki płyt, wegnanych przez wart, pędzący na miejscach płytkie, gdzie tworzą zwały i pokłady rozległe. Masa wód wyrzuca się z brzegów i zalewa niziny. Powtórę, gdy jasne słońce i ciepłe dżdże napęlniają mleczem kłosa pszeniczne, żytnie i jęczmienne, ledwie z szypulek wychodzące, wznoszą się znowu i szaleją bujnie świętojańskie wody. Drzewa, obciążone nadmiarem śliw, grusz i jabłek, rozdziera i unosi bystra woda. Można widzieć, jak mrowie ludzkie, przez trwogę z setki nizinnych siół przygnane w ostatnim terminie podnoszenia się fal, ostatkiem sił zwozi, znosi i sypie piasek i żwir, zasłaniając rodzime niziny. I można widzieć, jak rybak beztroskliwy, siedząc we widłach głowicy wierzby rosochatej, łapie podrywką okonie i płocie, pluskające się żwawo w łanie przebogatej, dorodnej pszenicy, po bujne a ledwie rozwinięte kłosa zalanej zmulonemi mętami. (Według Żeromskiego).

21. Przepisz, podkreślając słowa, bezokoliczniki, imiesłowy przymiotnikowe i przysłówkowe.

Gdy w południowych krakowskich stronach przygrzewać pocnie dłużej słońce bardziej radosne, a na północnej, zimnej polaci Wisły wciąż jeszcze stoją lody grube, w powyginanem jej korycie nowa się wszczyną burza. Mnóstwo martwych odnóg, płytkich, stojących jeziorzysk, poprzegradzanych łachami, wciąż na nowo tworzące się drogi wodne i strumienie, niezmierna nierówność dna sprawiają, iż tafle kry, pędzonej nurtem wzburzonym, wy-

pchnięte pod pokrywą lodową, napierane jedne przez drugie, tworzą wielki poprzeczny wał, zatamowujący odpływ niewyczerpanego potoku wód. Wielkim wybuchem rzuca się zastawiona Wisła poza swe szerokie łóżysko, zrywa brzegi, wlewa na niziny z dzikim pędem, zasypując je piaskiem i zanosząc mułem. Mnóstwo siedzib ludzkich staje pod wodą. (Według Żeromskiego).

2. Słowo osobowe.

22. Zastanów się, na czym polega różnica między słowami, zestawionemi w podanych niżej szeregach:

Piszesz — *pisalbyś* (gdybyś mógł) — *pisz!*
Czytacie — *czytalibyście* (gdybyście mieli czas) — *czytajcie!*

Co wyraża osoba mówiąca przez formy: *piszesz?* *czytacie?* Czy słowa *piszesz*, *czytacie* oznaczają czynność rzeczywistą czy przypuszczalną?

Co chce powiedzieć osoba mówiąca, gdy używa form: *pisalbyś!* *czytalibyście!* Czy słowa *pisalbyś*, *czytalibyście* oznaczają czynność rzeczywistą czy przypuszczalną? Jaką czynność wyrażają słowa *pisz!* *czytajcie!* rzeczywistą czy pożądaną?

23. Wskaż słowa i określ ich tryb.

Nie nuć triumfu przed bitwą! — Nie opuszczaj przyjaciół w nieszczęściu. — Powstań, nie płacz, nie rozpaczaj! — Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. Człowiek mierzy, Pan Bóg uderzy. — Nie czynź drugiemu, co tobie niemiłe. — Świeć przykładem, jaśniej cnotą! — Oby ci nieba zawsze pomagały! — Zaszlibyście kiedy do mnie! — Prosiłbym cię o coś bardzo, ale nie śmiem. — Gdybyście mieli wiarę i wolę, zdziałalibyście wiele dobrego. — Módl się i pracuj!

24. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich tryby.

Wielki przestwór zajmuje Wisły dorzecze. Ponad brzegami jej dopływów orze i sieje, kosi i żnie jeden jedyny lud. Nad niemym głosem jej strumieni rozbrzmiewa żywy gwar mowy tej samej przez tysiąc lat, tej samej ponad głównym ich nurtem i nad wszystkimi źródłami, tej samej w górach Śląska, w skałach Tatr, nad ssącymi włóknamy, które sięgają do źródeł Odry, Dniepru i Niemna, tej samej w dolinach i na płaszczyznach, tej samej nad Nogatem i nad Wisłą Śmiałą*) — i ponad morzem... Bądź pozdrowiona, przenajdroższa ziemio nasza, którą czciliśmy miłością bezdenną, gdyś była pod otchłaniami wód niewoli! Bądź pozdrowiona teraz i o każdej porze mową tysiącletnią i na wieki wieków świętą! (Żeromski).

25. Zastanów się, na czym polega różnica między słowami, zestawionymi w przytoczonych niżej szeregach. Wskaż osobę podmiotu i zwróć uwagę, jak się ona zachowuje wobec czynności lub stanu orzeczenia.

Matka pieści syna — Matka jest pieszczona przez syna.

Matka całuje syna — Matka jest całowana przez syna.

Matka kocha syna — Matka jest kochana przez syna.

26. Wskaż stronę czynną i bierną.

Nauka łokciem się nie mierzy. — Nauka sławę nieśmiertelną daje. — Bajek radzi słuchają ludzie. — Dobremi chęciami piekło jest brukowane. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Kto kocha i szanuje ludzi, ten sam bywa kochany i szanowany. — Nieodrazu Kraków został zbudowany. — O co nie dbamy, to prędko zapominamy. — Co zostało zaniedbane, prędko bywa zapomniane.

*) Nogat i Wisła Śmiała — ramiona Wisły, wpadające do morza.

27. W zestawionych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, jaki jest między nimi stosunek: czy podmiot sam wykonywa czynność lub sam ulega stanowi, oznaczonemu w orzeczeniu, czy też tylko doświadcza skutków tej czynności lub stanu?

Matka myje dziecko. — Dziecko myje się.

Żołnierz bronił miasta. — Żołnierz bronił się dzielnie.

On uratował tonącego. — On uratował się.

28. Wskaż stronę słów.

Zimowe zamieci zawałają drogi.—Stoczyła się krwawa bitwa. — Broniliście się dzielnie. — Kobiety zalewały się łzami.— Zakryj się płaszczem! — W polu koncert wieczorny ledwie jest zaczęty. — Chłopiec siadł na ziemi. — On nigdy nie widział się w lustrze.—Wszyscy się uśmiechali z radości.—Ojciec mój był przez wszystkich szanowany.— Nic nie działo się bez jego rady.

29. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich strony.

Ptactwo skryło się w lasy.—Nagle wichry zwarły się, porwały się wpoły, borykają się. — Rzeczą była zgóry dobrze obmyślana. — Znowu ku lubym przedmiotom myśl pędzę. — Uczyłem się dniami całymi. — Nauka łokciem się nie mierzy. — Chłopiec siadł na ziemi i oparł się o ścianę.

30. W zestawionych niżej zdaniach wskaż słowa i zwróć uwagę, na czym polega różnica w ich znaczeniu.

Przed chwilą *mieliście* lekcję arytmetyki.—Teraz *macie* lekcję języka polskiego.—Za godzinę *będziecie mieli* lekcję geografji.—Wczoraj *była* pogoda.—Dziś *jest* dzień wietrzny i pochmurny. — Może jutro *będzie* pogoda.

31. Wskaż słowa i określ ich czas.

Gromada przycichła i kołem rozsiadła się znowu. — Opowiadający umilkł z wyrazem bólu na twarzy. — Z nu-

dy rozważać zacząłem miny i mowy ludzi, siedzących za stołem. — Gospodarz wziął mię za rękę i przez wschody zawiódł do izby. — Przyjaciół przyjaciół rad widzi. — Nie mam czasu nic czytać. — Z zaciekawieniem słuchamy tego opowiadania. — Dowiesz się o tem wszystkim z książek w swoim czasie. — Nieraz ci troski głowę zakłopotają. — Drzewa zrzuciły już były pożółkłe liście i suchymi sterczały gałęzmi. — Stary słup dębowy pochylił się, bo już był wygnił do połowy.

32. W zestawionych niżej zdaniach wskaż słowa i stanów się, na czem polega między niemi różnica i czy dotyczy ona osoby, trybu, strony, czasu, liczby?

Podróżny *grzał* sobie ręce przy ogniu. — Podróżny *ogrzał* sobie ręce przy ogniu.

Czem się różnią słowa *grzał* i *ogrzał*?

33. Wskaż słowa i określ rodzaj ich czynności.

Pociąg się opóźniał. — Pociąg się opóźnił. — Wuj obdarzył mnie książką. — Zasuszyłem kwiaty do zielnika. — Zasuszam kwiaty do zielnika. — Zmówiłem pacierz i płakałem. — Jam wszystko znalazł, obejrzał, obchodził. — Całą noc przesiedziałem w polu.

34. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich czas i rodzaj czynności.

Zboża żółkną. — Mrok gęstniał. — Ogień dogasał. — Słońce ostatnich kresów nieba dobiegało. — Statek pędził ku zimie i ona śpieszyła na jego spotkanie. — Po wszystkich izbach panował ruch wielki. — Mrok szarzeje. — Pieśń cichnie. — Kwiaty więdną. — Zorze zbladły zupełnie. — Z rana spadł deszcz rześisty. — Ziemia po nocnym deszczu wyschła. — Zapadł mrok i na niebie zabłysły pierwsze gwiazdy.

35. Wskaż słowa i określ ich osobę, liczbę, tryb, stronę, czas i rodzaj czynności.

Dałbyś pokój tym żartom! — Przestałbyś mię dręczyć! — Rób wszystko z rozwagą! — Wygraj w polu, a wygrasz i w sądzie. — Łzy nauczą cierpieć i widzieć brata w człowieku. — Wilki byłyby nas na pewno pożarły. — Któżby nie usłuchał tak rozumnego doradcy! — Chodźcie ze mną wszyscy! — Dzieci wybuchnęły głośnym śmiechem.

3. Imiesłowy i bezokolicznik.

36. Zwróć uwagę na zestawione niżej bezokoliczniki i zastanów się, na czym polega różnica w ich znaczeniu:

- a) uczyć — uczyć się — być uczonym
- myć — myć się — być mytym
- bronić — bronić się — być bronionym;
- b) spotkać — spotkać się
- bić — bić się.

37. Na czym polega różnica w znaczeniu zestawionych niżej bezokoliczników:

- pisać — napisać czytać — przeczytać
- uczyć się — nauczyć się rysować — narysować
- opowiadać — opowiedzieć zbierać — zebrać.

38. Wskaż bezokoliczniki i określ ich stronę i rodzaj czynności.

Zapalić ogień na pobojuwisku i tu mi wzięte przyprowadzić jeńce! — Chciałbym objąć te błękity! — Mógłbym ci zrobić spowiedź ogólną życia mojego. — Przychodzę i przepraszać i razem dziękować. — Bóg raczył lekarstwo jedyne objawić: poprawić się potrzeba było. — Na błoniach tych miała się stoczyć krwawa bitwa. — Rozkazy miały być spełnione szybko i dokładnie.

39. W podanych niżej zdaniach wskaż imiesłowy przysłówkowe i słowa osobowe i zwróć uwagę, jaki jest związek czasowy między czynnością imiesłowu przysłówkowego i słowa osobowego.

Siedząc przy stole, dzieci grają w domino. — Siedząc przy stole, dzieci grały wczoraj w domino. — Dzieci będą grały w domino, siedząc przy stole.

Na jaki czas wskazuje imiesłów *siedząc* w pierwszym, drugim i trzecim zdaniu?

Odrobiwszy lekcje, poszedłem do kolegi. — Odrobiwszy lekcje, pójdę do kolegi.

Na jaki czas wskazuje imiesłów *odrobiwszy* w pierwszym i drugim zdaniu? Która z czynności jest wcześniejsza? Czy czynność imiesłowu przysłówkowego, czy czynność słowa osobowego?

40. W podanych niżej zdaniach zwróć uwagę, na czym polega różnica między imiesłowami: *zwalczywszy* i *zostawszy* *zwalczonym*, *będąc* *zwalczanym* i *zostawszy* *zwalczonym*.

Zwalczywszy trudności, czuję się szczęśliwym. — Zostawszy zwalczonym, czuję swoją słabość. — Będąc zwalczanym, muszę się bronić. — Zostawszy zwalczonym, złożyłem broń.

41. Wskaż imiesłowy przysłówne i określ ich stronę, rodzaj czynności i czas.

Gospodarz, prace skończywszy rolnicze, na spoczynek powraca. — Przeplłynawszy morze, utonął na Dunajcu. — Szanując innych, uczymy się szanować siebie. — Pracując wytrwale, zaprawiamy i hartujemy swoją wolę. — Poznawszy swój błąd, staraj się poprawić.

42. Przepisz, podkreśl bezokoliczniki i imiesłowy przysłówne i oznacz ich stronę i rodzaj czynności, a w imiesłowach także czas.

Żyć to pracować. — Trudniej dzień dobrze przeżyć, niż napisać księgę. — Wielkiem jest szczęściem zasłużyć na miłość i uznanie swych ziomków. — Dobrze posławszy, dobrze się wyśpisz. — Starzejąc się, człowiek się uczy. — Chcąc człowieka poznać, trzeba z nim zjeść beczkę soli. — Chcąc poznać swoją wartość, trzeba innych umieć cenić. — Łatwo być pokonanym, trudniej zwyciężyć. — Zostawszy zwalczonym, nie trać na ducha!

43. Zwróć uwagę na zestawione niżej imiesłowy przymiotnikowe i zastanów się, na czem polega różnica w ich znaczeniu.

a) piszący	—	pisany	b) pisany	—	napisany
szanujący	—	szanowany	czytany	—	przeczytany
kochający	—	kochany	zwalczany	—	zwalczony.

44. Przedeklinuj: *kwitnące miasto; święta lipa.*

45. Wskaż imiesłowy przymiotnikowe.

Czas utracony nigdy się nie wróci. — Zaniedbane nauki w młodości pożałujesz w starości. — Darowanemu koniowi nie patrzą w zęby. — Łatwo poznać farbowane lisy. — Kochające dzieci nie smucą rodziców.

46. Przepisz, podkreśl imiesłowy przymiotnikowe i oznacz ich stronę, czas i rodzaj czynności.

Odgrzewane żarty nudzą. — Ziarno, w dobrą glebę rzucone, wydaje plon obfity. — Wyświadczonych dobrodziejstw nie wypominaj, doznane przysługi pamiętaj! — Pocieszaj cierpiących, wspomagaj potrzebujących!

47. Wskaż słowa, bezokoliczniki, imiesłowy przymiotnikowe i przysłówkowe i określ ich formy.

W dzikim ostępie, zapomniawszy o łowach, usiadłem na kępie; a wkoło mnie srebrzył się tu mech siwobrody, zlany granatem czarnej zgniecionej jagody, a tam się czerwieniły wrzosiste pagórki strojne w brusznicę, jakby

w koralów paciorki. Wokoło była ciemność: gałęzie u góry wisiały, jak zielone, gęste, niskie chmury. Na dole, jak ruiny miast: tu wywrót dęba wysterka z ziemi nakształt ogromnego zręba; na nim oparte, jak ścian i kolumn oblamy, tam gałęziste kłody, tu wpół zgniłe tramy, ogrodzone parkanem traw. W środek tarasu zajrzeć straszno: tam siedzą gospodarze lasu — dziki, niedźwiedzie, wilki; u wrót leżą kości napół zgryzione jakichś nieostrożnych gości.

48. Przepisz, podkreśl słowa, bezokoliczniki, imiesłowy przymiotnikowe i przysłówkowe i oznacz ich formy. Czasem wymkną się w górę przez trawy zielenie, jakby dwa wodotryski, dwa rogi jelenie, i mignie między drzewa zwierz żółtawym pasem. I znowu nic nie słyszeć... Dzieciół na jedlinie stuka zlekka i dalej odlatuje, ginie... Bliżej siedzi wiewiórka, orzech w łapkach trzyma, gryzie go. Dostrzegłszy gościa, skacze gajów tanecznicą z drzew na drzewa, miga się, jako błyskawica, наконец w niewidzialny otwór pnia przepada.

II. OPIS FORM CZASOWNIKA.

1. Czas teraźniejszy.

49. Przypatrz się podanym niżej wzorom czasu teraźniejszego i zwróć uwagę, czy wszystkie one mają jednakowe końcówki.

Liczba pojedyncza.

1 os. pisz-ę	widz-ę	słuch-am
2 — pisz-esz	widź-isz	słuch-asz
3 — pisz-e	widź-i	słuch-a.

Liczba mnoga.

1 os. pisz-emy	widź-imy	słuch-amy
2 — pisz-ecie	widź-icie	słuch-acie
3 — pisz-ą	widz-ą	słuch-aj-ą.

Czy wszystkie słowa polskie mają jednakową odmianę w czasie teraźniejszym?

Ile odmian rozróżniać należy w konjugacji czasu teraźniejszego?

50. Wymień po kilka słów każdej konjugacji i odmień je w czasie teraźniejszym.

51. Wskaż słowa i określ, według jakiej konjugacji każde z nich się odmienia.

Chwała za cnotą idzie. — Jedna jaskółka nie przynosi wiosny. — Złe zielsko prędko rośnie. — Lękliwa wrona i krzaka się lęka. — Cudzą szkodą nikt się nie bogaci. — Skryte szczęście za cnotliwym chodzi.

52. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich konjugację.

Próżną chwałą mądry gardzi. — Między cierniem kwitną róże. — Dobry gospodarz nigdy nie próżnuje. — Złe oczy wszystko krzywo widzą. — Szczęście trzyma z odważnymi. — Dobre słowo stoi za datek. — Zgoda buduje, niezgoda rujnuje. — Każda rzecz ma dwie strony. — Przed jednym char-tem ucieka sto zajęcy.

53. W przytoczonych niżej wzorach odmiany czasu teraźniejszego przyjrzyj się tematowi i zwróć uwagę, czy ulegają one wymianom, czy też pozostają bez zmiany.

Liczba pojedyncza.

1. rw-ę	strzeg-ę	plot-ę	ściel-ę	<i>pisz-ę</i>
2. <i>rw</i> -esz	<i>strzeż</i> -esz	<i>pleci</i> -esz	<i>ściel</i> -esz	<i>pisz</i> -esz
3. <i>rw</i> -e	<i>strzeż</i> -e	<i>pleci</i> -e	<i>ściel</i> -e	<i>pisz</i> -e.

Liczba mnoga.

1. <i>rwi-emy</i>	<i>strzeż-emy</i>	<i>pleci-emy</i>	<i>ściel-emy</i>	<i>pisz-emy</i>
2. <i>rwi-ecie</i>	<i>strzeż-ecie</i>	<i>pleci-ecie</i>	<i>ściel-ecie</i>	<i>pisz-ecie</i>
3. rw-ą	strzeg-ą	plot-ą	<i>ściel-ą</i>	<i>pisz-ą.</i>

54. Przyjrzyj się wzorom, podanym w zadaniu poprzednim i zwróć uwagę, w ilu postaciach obocznych występują w odmianie czasu teraźniejszego tematy słów zmiennie-tematowych konjugacji *-ę -esz*.

W formach jakich osób występuje każdy z wymienianych się tematów?

55. W podanych niżej wzorach odmiany czasu teraźniejszego przyjrzyj się tematom i zwróć uwagę, czy ulegają one wymianom, czy też pozostają bez zmiany.

Liczba pojedyncza.

1. kosz-ę	<i>susz-ę</i>	groź-ę	<i>praż-ę</i>
2. <i>koś-isz</i>	<i>susz-ysz</i>	<i>groź-isz</i>	<i>praż-ysz</i>
3. <i>koś-i</i>	<i>susz-y</i>	<i>groź-i</i>	<i>praż-y.</i>

Liczba mnoga.

1. <i>koś-imy</i>	<i>susz-ymy</i>	<i>groź-imy</i>	<i>praż-ymy</i>
2. <i>koś-icie</i>	<i>susz-ycie</i>	<i>groź-icie</i>	<i>praż-ycie</i>
3. <i>kosz-ą</i>	<i>susz-ą</i>	groź-ą	<i>praż-ą.</i>

W ilu postaciach obocznych występują w odmianie czasu teraźniejszego tematy słów zmiennie-tematowych konjugacji *ę-isz*?

Jakim formom jest właściwy każdy z wymienianych się tematów?

56. W podanych niżej wzorach czasu teraźniejszego przyjrzyj się tematom i zwróć uwagę, czy ulegają one wymianom, czy też pozostają bez zmiany.

Liczba pojedyncza.

1. <i>czyt-am</i>	<i>śłuch-am</i>
2. <i>czyt-asz</i>	<i>śłuch-asz</i>
3. <i>czyt-a</i>	<i>śłuch-a.</i>

Liczba mnoga.

1. <i>czyt-amy</i>	<i>śłuch-amy</i>
2. <i>czyt-acie</i>	<i>śłuch-acie</i>
3. <i>czytaj-ą</i>	<i>śłuchaj-ą.</i>

W ilu postaciach obocznych występują w odmianie czasu teraźniejszego tematy słów konjugacji *am-asz*?

W jakich formach występuje każdy z wymienianych się tu tematów?

57. Wskaż w zestawionych niżej zdaniach formy słowa *jestem*, zwróć uwagę na jego końcówki i przyjrzyj się, czy zawsze występują one w połączeniu ze słowem.

Ja *jestem* — Jam *jest*.

Ty *jesteś* — Tyś *jest*.

Czy *jestem* odważny? — Czym odważny?

Jestem odważny. — Odważnym *jest*.

Czy *jesteś* sprawiedliwy? — Czyś sprawiedliwy?

Jesteś sprawiedliwy. — Sprawiedliwyś *jest*.

58. Zwróć uwagę, jakie formy może przybierać słowo *jestem*.

Chociaż *jestem* głodny, zawsze mi wesoło = Chociażem głodny, zawsze mi wesoło. — Chociaż *jesteś* winien, przebaczam ci = Chociażeś winien, przebaczam ci. — Weseli *jesteśmy*, bo *jesteśmy* zdrowi = Weseliśmy, bośmy zdrowi. — Usłużni *jesteście*, bo *jesteście* grzeczni = Usłużniście, boście grzeczni. — Daj mi *jeść*, bo *jestem* głodny = Daj mi *jeść*, bom głodny. — Nie wiesz, co mówię, bo *jesteś* nie-uważny = Nie wiesz, co mówię, boś nie-uważny.

59. Przepisz i podkreśl formy czasu teraźniejszego słowa *jestem*.

Kochaniście sąsiedzi i przyjaciele. — Kochamy was, boście uczciwi i uczynni. — Odważniście i dzielni. — Musimy zwyciężyć, bośmy gotowi na wszystko. — Cóżem ci winien? — Winienem ci wdzięczność. — Gotówem ci służyć we wszystkim.

2. Tryb rozkazujący i imiesłów współczesny.

60. W podanych niżej słowach wyodrębnij temat czasu teraźniejszego i utwórz tryb rozkazujący, według wskazanego wzoru:

Czas teraźniejszy:	Temat czasu teraźn.:	Tryb rozkazujący:
a) niosę : niesiesz	nios- : nieś-	nieś! nieś-cie!
plotę : pleciesz	—	—
biore : bierzesz	—	—
myję : myjesz	—	—
piszę : piszesz	—	—

Czas teraźniejszy:	Temat czasu teraźn.:	Tryb rozkazujący:
b) palę : palisz	pal-	pal! pal-cie!
gonię : gonisz	—	—
patrzę : patrzysz	—	—
piszczę : piszczysz	—	—
poszczę : pościsz	poszcz- : pość-	pość! pość-cie!
siedzę : siedzisz	—	—
młócę : młócisz	—	—

Od czego się tworzy tryb rozkazujący w konjugacji *ę-esz*, *ę-isz*?

61. W podanych niżej słowach wyodrębnij temat czasu teraźniejszego i utwórz tryb rozkazujący, według wskazanego wzoru:

Czas teraźniejszy:	Temat czasu teraźn.:	Tryb rozkazujący:
opowiadam : opo- wiadają	opowiad- : opo- wiadaj-	opowiadaj! opowiadaj-cie!
czytam : czytają	—	—
słucham : słuchają	—	—
kocham : kochają	—	—

Od czego się tworzy tryb rozkazujący w konjugacji *am-asz*?

62. Przyjrzyj się podanej niżej odmianie i zwróć uwagę na sposób tworzenia trybu rozkazującego.

Liczba pojedyncza.

1.	—	—	—
2.	pisz!	ciągn-ij!	siedź!
3.	niech (aj) pisze!	niech ciągnie!	niech siedź!

Liczba mnoga.

1	pisz-my!	ciągn-ij-my!	siedź-my!
2.	pisz-cie!	ciągn-ijcie!	siedź-cie!
3.	niech (aj) piszą!	niech ciągną!	niech siedzą!

Liczba pojedyncza.

1.	—	—
2.	spojrz-yj!	czytaj!
3.	niech spojrz-y!	niech czyta!

Liczba mnoga.

1.	spojrz-yjmy!	czytaj-my!
2.	spojrz-yjcie!	czytaj-cie!
3.	niech spojrz-ą!	niech czytaj-ą!

63. W podanych niżej słowach wyodrębnij temat czasu teraźniejszego i utwórz imiesłów współczesny, według wskazanego wzoru:

Czas teraźniejszy:	Temat czasu teraźn.:	Imiesłów współcz.:
a) niosę : niesiesz	<i>nios</i> : -nieś-	<i>nios-ąc</i> -(y)
plotę : pleciesz	—	—
wiozę : wiesziesz	—	—
piszę : piszesz	—	—
piję : pijesz	—	—
b) widzę : widzisz	<i>widz-</i> : widz-	<i>widz-ąc</i> -(y)
siedzę : siedzisz	—	—
młóczę : młócisz	—	—
kręcę : kręcisz	—	—
patrzę : patrzysz	—	—
suszę : suszysz	—	—

Od czego tworzy się imiesłów współczesny w słowach konjugacji *ę-esz*, *ę-isz*?

64. W podanych niżej słowach wyodrębnij temat czasu teraźniejszego i utwórz imiesłów współczesny, według wskazanego wzoru:

Czas teraźniejszy:	Temat czasu teraźn.:	Imiesłów współcz.:
czytam : czytają	<i>czyt-</i> : <i>czytaj-</i>	<i>czytaj-ąc</i> -(y)
słucham : słuchają	—	—
chowam : chowają	—	—
zrywam : zrywają	—	—

Od czego się tworzy imiesłów współczesny w słowach konjugacji *am-asz*?

65. Utwórz imiesłów współczesny — przymiotnikowy i przysłówkowy — i zwróć uwagę, jakie przybiera przyrostki.

a)	łami-ę : łami-esz	łami-ąc	łami-ący, -a, -e
	dm-ę : dmi-esz	—	—
	tn-ę : tni-esz	—	—
	wioz-ę : wiezi-esz	—	—
b)	widz-ę : widź-isz	widz-ąc	widz-ący, -a, -e
	patrz-ę : patrz-ysz	—	—
	słysz-ę : słysz-ysz	—	—
	siedz-ę : siedź-isz	—	—
c)	czyt-am : czytaj-a	czytaj-ąc	czytaj-ący, -a, -e
	opowiad-am : opowia-	—	—
	daj-a		
	słuch-am : słuchaj-a	—	—

3. Imiesłów czynny uprzedni, imiesłów bierny i bezokolicznik.

66. W podanych niżej słowach wyodrębnij tematy czasu teraźniejszego i tematy czasu przeszłego:

Czas teraźniejszy:	Temat czasu teraźn.:	Czas przeszły:	Temat czasu przeszłego:
a) myję : myjesz	myj-	mył	my-
piszę : piszesz	pisz-	pisał	pisa-
biorę : bierzesz	bior- : bierz-	brał	bra-
sieję : siejesz	siej-	siał	sia-

b) widzę : widzisz	widz- : widz-	widział	widzia-
suszę : suszysz	susz-	suszył	suszy-
młóczę : młócisz	młóc- : młóc-	młócił	młóci-
c) czytam : czytają	czyt- : czytaj-	czytał	czyta-
słucham : słu- chają	słuch- : słuchaj-	słuchał	słucha-

Czy czas przeszły ma ten sam temat, co czas teraźniejszy?

67. Zwróć uwagę na tematy czasu przeszłego, bezokolicznika, imiesłowu uprzedniego i imiesłowu biernego.

my-ł : my-ć : (u) -my-wszy : my-ty
pisa-ł : pisa-ć : (na) -pisa-wszy : pisa-ny
bra-ł : bra-ć : (za) bra-wszy : bra-ny.

68. Wskaż przyrostki, zapomocą których tworzy się imiesłów uprzedni.

a) zabra-wszy	b) obroni-wszy	c) zaniósłszy
zbudowa-wszy	zamknął-wszy	wybiegłszy
przebola-wszy	zakrył-wszy	wyparłszy.

69. Przyjrzyj się wzorom, podanym w zadaniu poprzednim, i zwróć uwagę, po jakich tematach w imiesłowie uprzednim używamy przyrostka *-wszy*, a kiedy przyrostka *-łszy*.

70. W podanych niżej przykładach wskaż imiesłowy uprzednie i łączące się z niemi rzeczowniki. Czy zmiana rodzaju i liczby rzeczownika wpływa na zmianę formy imiesłowu uprzedniego?

Nauczyciel, zabrawszy dzieci, wybrał się na wycieczkę.—
 Matka, zabrawszy dzieci, wyjechała na wieś.—Rodzice, zabrawszy dzieci, wyjechali na wieś.

Czy imiesłów zaprzeczony odmienia się?

71. Zwróć uwagę na przyrostki imiesłowu biernego:

1. br-a-ł : bra-ny	5. zamk-ną-ł : zamknię-ty
2. bud-owa-ł : budowa-ny	6. psu-ł : psu-ty
3. widzi-a-ł : widzia-ny	7. niós-ł : niesi-ony
4. bron-i-ł : broni-ony	dar-ł : dar-ty.

72. Wskaż imiesłowy bierne i zwróć uwagę na ich formy. Czy odmieniają się one według przypadków, liczb i rodzajów?

Co kochane, to drogie.—Często ku kochanym stronom myślą się zwracam.—Mile wspominam tych kochanych ludzi.

73. Porównaj zestawione niżej formy imiesłowu biernego i zwróć uwagę na ich różnice.

Niech będzie *pochwalony!*—Bądź *pochwalon!*—Chrystus został *umęczony* i *ukrzyżowany*.—*Umęczon, ukrzyżowan... poqrzebion.*

74. W podanych niżej bezokolicznikach wskaż tematy i końcówki.

1. pisa-ł : pisa-ć	6. psu-ł : psu-ć
2. budowa-ł : budowa-ć	7. paś-ł : paś-ć
3. widzia-ł : widzie-ć	dar-ł : drze-ć
4. broni-ł : broni-ć	piek-ł : piec
5. zamkną-ł : zamkną-ć	bieg-ł : biedz (biec).

W jaki sposób tworzą się bezokoliczniki?

75. Przepisz i podkreśl imiesłowy i bezokoliczniki.

Naród polski nie prowadził nigdy wojen zaborczych. Jeżeli szedł na wschód, to nie po dobro cudze, lecz po to, żeby ziemie niczyje, dzikie pola, w pustynie zamieniane raz wraz przez tatarskie zagony, wciąż na nowo zaorywać i zasiewać, uzbrajać w zamki, zakładać miasta i sioła, wznosić kościoły i szkoły. Nie pragnie on i nie pożąda

niczyjej roli, ani domu, ani siły, ani szczęścia, ani sławy. Pragnie on tylko pracy na swojej własnej roli, szczęścia w swym własnym domu. Wyspana i wypoczęta jego moc skupia się teraz i zrasta w jedną jedyną energję wysiłku, którą był w swym lochu nadwiślańskim wysiedziały, wy-
czekał, wytworzył niestrudzonemi myślami, wymarzył i wyśnił na beczynność skazany Walgierz Udały.

(Żeromski).

4. Formy złożone czasownika polskiego.

76. Wskaż części składowe form czasu przeszłego.

Liczba pojedyncza.

Liczba mnoga.

1. Czytał-em, czytał-am

1. czytali-śmy, czytały-śmy

2. czytał-eś, czytała-ś

2. czytali-ście, czytały-ście

3. czytał, czytała, czytało.

3. czytali, czytały.

Czem jest druga częśćka formy czasu przeszłego?

Przyjrzyj się zestawionym niżej przykładom:

a) czytałem ci — winienem ci = winien *jestem* ci
czytałam ci — winnaś ci = winna *jestem* ci
czytałeś mi — winienesz mi = winien *jesteś* mi
czytałaś mi — winnaś mi = winna *jesteś* mi
czytaliśmy ci — winniśmy ci = winni *jesteśmy* ci
czytaliście mi — winniście mi = winni *jesteście* mi.

b) Czy czytałem : czym czytał? — Czy winienem :
czył winien?

Czy czytałeś : czyś czytał? — Czy winienesz :
czył winien?

Czy czytałaś : czyś czytała? — Czy winnaś :
czyła winna?

77. Przyjrzyj się podanym niżej formom czasu za-przeszłego.

Liczba pojedyncza.

1. mówił-em był

2. mówił-eś był

3. mówił był.

Liczba mnoga.

1. mówili-śmy byli

2. mówili-ście byli

3. mówili byli.

Z czego się składa czas zaprzeszły?

78. Przyjrzyj się podanej niżej odmianie czasu przy-szłego i zwróć uwagę, czy ma ona formy proste, czy złożone!

Liczba pojedyncza.

1. będę mówił (mówić)

2. będziesz mówił (mówić)

3. będzie mówił (mówić).

Liczba mnoga.

1. będziemy mówili (mówić)

2. będziecie mówili (mówić)

3. będą mówili (mówić).

79. Przyjrzyj się zestawionym niżej słowom i zwróć uwagę, na czym polega różnica w ich znaczeniu:

a) czytam — przeczytam

piszę — napiszę

tłumaczę — wytłumaczę.

b) ruszam — ruszę

opowiadam — opowiem

mówię — powiem.

Znaczenie jakiego czasu i rodzaju czynności mają słowa:

przeczytam, napiszę, wytłumaczę; ruszę, opowiem, powiem?

Jaką formę ma czas przyszły w czasownikach dokonanych, prostą, czy złożoną?

80. Przyjrzyj się podanym niżej wzorom odmiany trybu przypuszczającego.

Czas teraźniejszy.

Czas przeszły.

Liczba pojedyncza.

1. czytał-bym

2. czytał-byś

3. czytał-by

był-bym czytał

był-byś czytał

był-by czytał.

Liczba mnoga.

1. czytali-byśmy	byli-byśmy czytali
2. czytali-byście	byli-byście czytali
3. czytali-by	byli-by czytali.

81. Jaką stronę ma słowo *myję*? Użyj je w stronie zwrotnej.

Odmieniaj w stronie zwrotnej słowo *myję*.

Czem się różnią formy strony zwrotnej od form strony czynnej?

Czy strona zwrotna ma formy proste, czy złożone?

Z czego składają się formy strony zwrotnej?

82. Odmieniaj słowo *myć* w stronie biernej.

Czy strona bierna ma formy proste, czy złożone?

Z czego się składają formy strony biernej?

83. Od podanych niżej czasowników utwórz formy proste, podkreśl w nich temat czasu teraźniejszego i temat czasu przeszłego i oznacz, do jakiej każdy z nich należy konjugacji.

sypię—buduję—siwieję—pragnę—żyję—niosę—noszę—cierpię—słucham—umiem.

NAUKA O ZDANIU ZŁOŻONEM

I. RODZAJE ZDAŃ ZŁOŻONYCH

84. W podanych niżej przykładach wskaż zdania pojedyncze i złożone.

Przeszłość nie wróci. — Co przeszło, nie wróci. — On był dla nas drugim ojcem. — On był dla nas tem, czem ojciec dla dzieci. — On lubił wspominać o przeszłości. — On lubił wspominać o tem, co było. — Czasu utraconego

żaden człowiek nie nagrodzi. — Czasu, który został utracony, żaden człek nie nagrodzi. — Przyjaźń się tam mocna staje, gdzie podobne obyczaje. — Gospodarz tęskni w domu, kiedy niema gości. — Każdy sędzi ludzi według swej miary. — Każdy sędzi ludzi, jak go na to stać. — Z powodu deszczu pozostaliśmy w domu. — Ponieważ padał deszcz, pozostaliśmy w domu. — Przyszedłem podziękować za wyświadczoną przysługę. — Przyszedłem, ażeby podziękować za wyświadczoną przysługę.

85. W podanych niżej zdaniach złożonych zwróć uwagę, czy składające je zdania są od siebie niezależne, czy też pozostają z sobą w związku zależności w ten sposób, że jedno z nich wyraża tę lub inną część drugiego.

Co komu błogie, zazwyczaj bywa mu drogie. — Nie każdy jest tem, za co się wydaje. — Nie czyni bliźniemu, co tobie niemiło. — Panowało takie zaślepienie, że nie wierzono rzeczom najdawniejszym w świecie. — Wre tańiec, brzmi muzyka. — Zapadł mrok i na niebie zabłyśły pierwsze gwiazdy.

86. Wskaż zdania złożone współrzędnie i podrzędnie.

Rzeźwią się wiatry, dzienna wolniej posucha. — Huknęły organy i zaczęła się suma. — W polach i nad drogą zaczynały się wyłaniać z mroków kontury drzew, potem zamajaczyły sznury zagonów, a potem droga coraz wyraźniej pokazywała swój obraz. — Kto pomaga biednym szczerze, nagrodę w sercu odbierze. — Kto burzę sieje, pioruny zbiera. — Zjesz beczkę soli, nim poznasz, co mię boli. — Słońce stało już wysoko i ziemia po nocnym deszczu wyschła. — Kto się chwali, ten się gani. — Wznoszę pieśń, która mi gwałtem z piersi się wyrывa. — Wiatr ucichł, uspokoiło się powietrze, niebo wyblękitniało. — Wszyscy tego chcieli, co jeden wreszcie stworzył.

87. W podanych niżej zdaniach złożonych zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się w nich zdania składowe.

Wieczór zaczął osypywać ziemię zmierzchem, na niebie zaiskrzyły się gwiazdy. — Rżą niecierpliwie konie i psów słychać szczekanie. — Kto młody, ten malowne sny widzi w powietrzu. — Dziwny urok mają dla nas stare kąty, w których spędziliśmy najszcześniejsze chwile życia. — Ciekawy jestem, co o mnie mówią. — Nie wiem, dokąd pójdę. — Powiedz, czy mię pamiętasz. — Wszyscy myśleli, że on ze mną duszą się podzieli. — Gdy to usłyszałem, serce drgnęło mi w niezwykły sposób.

88. W podanych niżej zdaniach złożonych wskaż połączenia bezspójnikowe, spójnikowe i względne.

Mrok zapadł prędko, zorze zbladły zupełnie, niebo pokryło się już rosą gwiazd. — Wkoło pagórków na błoniach puszcza szumiała jodłowa, środkiem lasów daleko białe błyszczało jezioro. — Księżyc świecił i w ciszy głębokiej śpiewał jeden słowik smutno. — Dobrze zrobił Bóg, że połączył z cierpieniem głód. — Wspominać miło o tem, co było. — Nie zabraknie temu chleba, komu niewiele potrzeba. — Długo myślałem, co robić wypada. — Nie wiem, co stało się dalej. — Wyznaj szczerze, czy nie masz do mnie żalu. — Jak my Bogu służymy, tak nam też Bóg błogosławi. — Nie będę szczęśliwy, aż te lasy, te niwy jeszcze choć raz zobaczę. — Wstawałem codziennie, gdy na niebie było jeszcze szaro.

89. Przepisz podane niżej zdania złożone, oznaczając sposoby połączenia w nich zdań składowych literami: *sp*, *w*, *niep*.

Kiedy przed poczęciem się świata wypełniały przestrzeń tylko mgły, część tych obłoków powoli skropliła się i utworzyła ocean. — Słońce tak grzało, że chmury uciekły z nie-

ba. — Nie wiedziałem, co się działo wokoło mnie. — Tego się nam chce, co na cudzym brzegu. — Jak kto sobie posciele, tak się wyśpi. — Turkotały wozy, rżały konie, leciały głosy przeróżne, wiązały się głośnie rozmowy.

II. ZDANIE ZŁOŻONE WSPÓŁRZĘDNE.

90. Wskaż zdania złożone współrzędnie i zwróć uwagę, w jaki sposób zostały w nich połączone zdania składowe.

Paryż podobny jest do innych miast, Londyn jest zupełnie oryginalny. — Byłem młody, odważny, świat był mi otwarty. — Noc w Dalewicach jest przecudna, ale piękny jest także i dzień w tem ustroniu. — Wspaniałe gmachy i budowle milczą, lecz ruiny mówią. — Imię było niemieckie, dusza litewska została.

91. Rozpatrz podane niżej zdania, złożone współrzędnie i zastanów się, w jakim związku pozostają myśli, wyrażone przez zdania współrzędne.

Wkoło pagórków na błoniach puszcza szumiała jodłowa, środkiem lasów daleko białe błyszczało jezioro. — Księżyc świecił i w ciszy głębokiej śpiewał jeden słowik smutno. — Imię było niemieckie, dusza litewska została.

92. Wskaż zdania współrzędne łączne i przeciwstawne.

Czasem pies jakiś warknął, czasem koń w stajni zarżał lub zakrzyczało ptactwo na podwórzach i znów była cichość. — Odezwały się trąbki myśliwskie i cała drużyna ruszyła ku kniejom. — Dobra chęć twoja, lecz niemiły skutek. — Ojciec przeznaczył syna na swego następcę, lecz próżne były jego nadzieje. — Z tej strony chmura gruba napędzała ławy, a z tamtej strony księżyc przezierał bladej. — Najpierw do Dalewic przyleciały na wiosnę skowronki, później pokazały się bociany.

93. Wskaż zdania współrzędne łączne i przeciwstawne i zwróć uwagę na sposób ich połączenia.

Kiedy niekiedy trzasnęła pod stopą sucha gałązka, czasami drzewa westchnęły jednostajnym poszumem. — Umiłkli strzelcy, stali szczerwie zadziwieni mocą, czystością, dziwną harmonją pieni. — Płomień wiał po ulicach, iskry sypały się gradem. — To strach zatrzymywał go na miejscu, to jakaś nieprzewyciężona chęć pchała go naprzód. — Najpierw do Dalewic przyleciały na wiosnę skowronki, później pokazały się bociany. — Bekasy skrzeczały po bagnach, gęsi gęgały wrzaskliwie, kaczory trąbiły grubo, czajki, chichocąc, zrywały się do lotu, nury uroczyście snuły się po zwierciadłach wodnych. — Już trzykroć gęgnął gąsior, a za nim, jak echo, odezwały się chórem kaczki i indyki. — Tu kapusta, sędziwe schylając łysiny, siedzi i zda się dumać o losach jarzyny; tam, płacząc strąki w marchwi zielonej warkoczu, wysmukły bób obraca na nią tysiąc oczu; ówdzie podnosi złotą kitę kukuruza; gdzie nigdzie otyłego widać brzuch harbuza. — Tu owiec trzoda, becząc, w ulicę się tłoczy i wznosi chmurę pyłu, dalej zwolna kroczy stado cielic tyrolskich z mosiężnymi dzwonki, tam konie rżące pędzą ze skoszonej łąki. — Z tej strony chmura gruba napędzała ławy, a z tamtej strony księżyc przezierał bladawy. — Każda upłyniona chwila w przeszłość zapada, każda następna do przyszłości należy. — Wczoraj niebo jaśniało słońcem, a dziś mgła ponura zasnęła świat cały. — Wspaniałe budowle i gmachy milczą, lecz ruiny mówią. — Ten zdaje się wyrzekać, tamten tylko wzdycha. — Myśli się tworzą, uczucia są wrodzone. — Człek orze, sieje, zabiega, lecz plon na Bogu polega. — Góra z górą się nie zejdzie, a człowiek z człowiekiem zejść się może. — Aniołowi lekko białym być, ale

djabła trudno mydłem myć. — Zgoda buduje, niezgoda rujnuje. — Słowa ulatują, a pismo zostaje. — Dobra chęć twoja, lecz niemiły skutek. — Mówię — nikt nie rozumie; widzę — oni nie widzą. — Wczoraj przyjaciel, dzisiaj wróg nieprzejednany. — Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej. — Noc w Dalewicach jest przecudna, ale piękny jest także dzień w tem ustroniu. — Pierwsze i drugie piętro były jako tako oświetlone, na trzeciem należało się już dobrze pilnować poręczy. — Janek patrzył w okno, a stara matka na niego. — Nikt na tem nie stracił, a pan może zyska.

III. ZDANIE ZŁOŻONE PODRZĘDNE

94. Rozpatrz podane niżej zdania złożone i zwróć uwagę, czy składają się one ze zdań od siebie zależnych czy niezależnych. Przy zdaniach podrzędnych wskaż, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Co Francuz wymyśli, to Polak polubi. — Co ludzie radzi słyszą, temu łacniej wierzą. — Kto się chwali, ten się gani. — Gdzie się dwóch bije, są i dla trzeciego kije. — Gdy lasy płoną, nie czas myśleć o różach. — Tak to bywa na tym biednym świecie, że każdy o swej biedzie plecie.

95. W podanych niżej zdaniach złożonych wskaż zdania podrzędne i nadrzędne; zwróć uwagę, na jakie pytania odpowiadają zdania podrzędne i jaką część zdania nadrzędnego zastępują.

Kraków jest dla nas tem, czem Rzym dla świata całego. — Co przeszło, to się już nie wróci. — Oddaj, coś winien. — Kiedy się chmurzy, to oczekuj burzy. — Kto się chwali, ten się gani. — Czasu, który uchodzi, żaden czło-

wiek nie nagrodzi. — Gdzie bieda tłoczy, przyjaciel odskoczy. — Trudność ustąpi, gdy chęć przystąpi.

96. W podanych niżej zdaniach złożonych wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Kto ma wiedzę, ten ma skarb wielki. — Zły to ptak, co własne gniazdo kala. — Przyznaj się, czy nie czujesz swej winy. — Ciekawy jestem, co o mnie myślisz. — Jeżeli wygrasz w polu, wygrasz i w sądzie. — Wygraj w polu, wygrasz i w sądzie. — Choć nie siejesz chwastu, urodzi się. — Nie siał chwastu, urodzi się.

97. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, jaką część zdania nadrzędnego one uzupełniają.

Kto nie dotknął ziemi ni razu, ten nigdy nie może być w niebie. — Nie znajdzie Boga, kto Go szuka tylko w niebie. — Nie wszystko, co jest piękne, wymalować da się. — Kogo pocieszyć jeszcze ludzie mogą, nie jest zupełnie nieszczęśliwy. — Szczęśliwy, czyjej przewodniczą łodzi cnota i piękność, niebieskie siostrzyce. — Komu bieda dokuczy, ten się modlić nauczy.

98. Podane niżej zdania uzupełnij zdaniami podmiotowymi, odpowiadając na pytania: *kto? co?*

Dwa razy się modli, —. Boga chwali, —. Wszystko piękne, —. Ten bliźnich krzywdzi, —. Ten jest szczęśliwy, —.

99. Wskaż zdania podrzędne podmiotowe i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Kto na małym poprzestaje, ten ubóstwa nie doznaje. — Wszystko mi jedno, gdzie i kiedy zgine. — Przytrafia się to często, że dobry człek jaki niewdzięcznika przygarnie. — Zdaje mi się, że już tak długo żyłem. — Sam się czci, kto drugiego czci.

100. Wskaż zdania podmiotowe i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Nieraz zdarzało się, że wielcy i głośni w świecie męzowie nie mieli zamłodu sposobności nabycia potrzebnych wiadomości. — Było w tem obliczu coś, co wyróżnia pedagoga od tłumu. — Wszystko, co księżyc tak pięknie oświecał, w tej chwili zagasło pod mgły morzem. — Niech się stanie, co się stać powinno. — Wiadomo, jak często dzicz tatarska w głąb ziem polskich zapuszczała swoje zagony. — To jest rodziny mojej choroba, że jej oprócz ojczyzny nic się nie podoba. — Zda się, że jakaś skryta dręczyła go boleść. — Kto cudze błędy wspomina, o swych własnych zapomina. — Kto bliźniego nienawidzi, ten i w słońcu plamy widzi.

101. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Tem będzie wiek dojrzały, czem się wyda młody. — Jestem tem, czem być powinienem. — Nie byłem zawsze taki, jak jestem. — Położenie było takie, że prawie niepodobna było mu odmówić.

102. Podane niżej zdania uzupełnij zdaniami orzecznikowymi, kładąc odpowiednie pytania.

Jestem tem, —. On był dla nas tem, —. On będzie tem, —. Wiatr był taki, —. Takie czyny, —.

103. Wskaż zdania podrzędne orzecznikowe i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Był on dla mnie tem, czem starszy brat dla rodzeństwa. — Jaka praca, taka płaca. — Jakie życie, taka śmierć. — Położenie było takie, że prawie niepodobna było odmówić.

104. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, na jakie pytania odpowiadają i jaką część zdania nadrzędnego zastępują.

Komu dawa Pan katusze, obietnice temu składa. — Czego swoim rozumem i pracą nie dostaniesz, tego nie wymodlisz. — Dobrze zrobił Bóg, że połączył z cierpieniem głód. — Wspominać miło o tem, co było. — Czem chata bogata, tem rada. — Nie zabraknie temu chleba, komu niewiele potrzeba. — Czego chwalić nie możesz, nie gań.

105. Podane niżej zdania uzupełnij zdaniami dopełniającymi.

Oddaj każdemu, —. Nie czynь drugiemu, —. Człowiek ma to, —. Unikamy tego, —. Kochaj wszystko, —.

106. Wskaż zdania podrzędne dopełniające i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Czego sobie nie życzysz, tego bliźniemu nie czyn. — Bartłomiej (24 sierpnia) zwiastuje, jaka jesień następuje. — Po tem wyższego męża poznać możesz w tłumie, że on zawsze to tylko zwykł robić, co umie. — Tego się nam chce, co na cudzym brzegu. — Patrz tego, z czego masz chleb. — Szanuj tego, czyj chleb jesz. — Wszystko przychodzi na czas temu, kto cierpliwie czeka. — W czerwcu się pokaże, co nam Bóg da w darze. — Bogaty się dziwi, czem się chudzina żywi. — Wie każdy najlepiej, gdzie go ból ciśnie. — Każdy niech wie, że nie sam jeden się dreży. — Trudno tego wodzić, kto nie umie chodzić.

107. Wskaż zdania dopełniające.

Co czuję, inni uczuć chcieliby daremnie. — Zrobisz ze mną, co zechcesz. — Sam nie wiesz, gdzie lecisz; sam nie wiesz, co zdziałasz. — Nie wiem, czy jestem z tego, czy z tamtego świata. — Nie wiem, co się ze mną dzieje. —

Możecie sobie wystawić, jaka niespokojność dręczy mnie o was. — Twoje serce pocziwe nie umie uczuć, ile jest piekła w obrażonej dumie. — Ufam w Boga, że szczęśliwie wszystko pójdzie. — Wolałbym, żeby tego wszystkiego nie było. — Lękam się, bym nie został pośmiewiska celem. — Bądź pewien, że w tych dobrych sercach znajdziesz współczucie. — Ja, doprawdy, niewart jestem, abyś mną się zajmował.

108. Wskaż zdania podrzędne i, kładąc odpowiednie pytania, określ, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Nie wiedziałem, co się działo wkoło mnie. — Długo myślałem, co robić wypada. — Nie wiem, co stało się dalej. — Ruch i gwar był taki, że w głowie się kręciło. — Ciemność była taka, że nie można było nic dojrzeć. — Zdawało mi się, że niedługo zacznie się brzask. — Niech się stanie, co się stać powinno. — Wiatr był taki, że aż chojary naginały się do ziemi. — Co było a nie jest, nie pisać tego w rejestr. — Jaki bywa baran, taka na nim wena. — Kogo nie staje na buty, niech w chodakach chodzi. — Dobrze temu, kto z Bogiem zaczyna. — Któż nie wie, że niema słabszej od człowieka istoty. — Kto wszędzie chce być, nigdzie nie jest. — Jaki dzień Bartłomieja, takiej jesieni nadzieja. — Wszystko robi, kto wedle czasu robi. — Kto dobrze ujmie i ulega, tego ciężar mniej dolega.

109. Przepisz, podkreśl zdania podrzędne i oznacz ich rodzaj zapomocą odpowiednich liter.

Co jedna ręka robi, to druga wywraca. — Jaka robota, taka i nagroda. — Kto czci rodziców i Boga, temu się nie powinie noga. — Co się rodzi, to i schodzi. — Czego się młode nauczyły lata, tem i na starość będą. — Nie może być dobrym rotmistrzem, kto nie był nigdy żołnierzem. —

Kto umie rozkazywać, tego zawsze słuchają. — Mały to rozum, co bywa po szkodzie. — Jakim kto jest wewnątrz, takim sędzią bywa. — Czasu, który uchodzi, żaden człek nie nagrodzi. — Wielkie serca tę moc mają, że im wszyscy ulegają.

110. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, na jakie pytania odpowiadają i jaką część zdania nadrzędnego zastępują.

Zwolna wstąpiłem do izby ponurej, którą z nad półki kaganek oświecał. — Wtenczas panowało takie zaślepienie, że nie wierzono rzeczom najdawniejszym w świecie. — Taki mię wstyd ogarnął, że nie śmiałem wymówić ani wyrazu. — Z takim pędem szliśmy na górę, że nam w piersiach dech zamierał. — Narodu skupiło się tyle, że przejść było niełatwo.

111. Wskaż zdania podrzędne przydawkowe i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Nie zapomnę nigdy wrażenia, jakie uczyniło na mnie stukanie do drzwi, które rozbudzało śpiących po celach zakonników. — Zaczęła się ta prędką, zmieszana rozmowa, w której lat kilku dzieje chciano zamknąć w słowa krótkie i poplątane. — Jednego znałem człowieka, co mógł takim poszczycić się strzałem. — Te kraje radbym myślami powitał, gdzien rzadko płakał, a nigdy nie zgrzytał. — Już się chwila zbliża, gdy z murów Wilna błysnie znamie krzyża. — Gdybym kiedy dożył tej pociechy, żeby te księgi zbłądziły pod strzechy. — Starożytny był zwyczaj, iż dzieci nowi na pierwszej uczcie sami służyli ludowi. — Serce jej ścisłała obawa, czem będzie konie karmić. — Sterczały wkoło sarnie i jelenie rogi z napisami, gdzie, kiedy te łupy zdobyto.

112. Wskaż zdania przydawkowe.

Zapadła cisza, jakoby serca i języki zdreślały. — Kto z nas tych lat nie pomni, gdy młode pacholę ze strzelbą na ramieniu, świszcząc, szedł na pole. — Po ciemno-zielonym, świeżem, wonnem sianie, z którego młodzież sobie zrobiła posłanie, rozplywały się złote migające pręgi. — Jest przecie na świecie człowiek, który przytuli moje drogie dziecię. — Dusze ludzkie szukają ciepła, które jest miłością, i światła, które oznacza prawdę.

113. Wskaż zdania podrzędne i, kładąc odpowiednie pytania, określ, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Tam sięgaj, gdzie wzrok nie sięga! — Pan Bóg, kiedy karę na naród przypuszcza, odbiera naprzód rozum od obywateli. — Jak kto sobie pościele, tak się wyśpi. — Wiespała tak głęboko i spokojnie, że przez pootwierane okna słychać było chrapanie. — Morze burzyło się, ponieważ przyływ wzbierał. — Staruszka śpieszyła do ławki, by spocząć i kosz na niej postawić.

114. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Gdzie kilku siedzie, tam bywa biesiada. — Gdzie Bóg gospodarzy, tam się wszystko darzy. — Gdzie bywasz rzadziej, tam przyjmują radziej. — Gdzie siła ceremonij, tam szczerości mało. — Gdzie chłop jest nędzny, tam cały kraj nędzny. — Gdzie cepy obracają, tam się wszyscy dobrze mają. — Gdzie się dwóch bije, są i dla trzeciego kije.

115. Wskaż zdania okolicznikowe miejsca i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Gdzie były ludne rynki, dziś tam rosną grzyby. — Gdzie stąpili, szła za nimi trwoga. — Dokąd ty dążysz, i my dą-

żymy.—I my tam byli, skąd wracasz.—Wracałem tamtędy, kędy przyszedłem.

116. Wskaż zdania podrzędne i, kładąc odpowiednie pytania, określ, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Tarnina już zakwitła, gdy się rozpoczęły słowicze prace i pieśni.—Kiedyśmy otrzymali tę wieść niepomyslną, ogarnął nas żywy niepokój.—Skoro ostatnie zorze się dopalały, niebo zaczęło się zasnuwać jakby dymami sinemi. — Nie będę szczęśliwy, aż te lasy, te niwy jeszcze raz zobaczę.—Ledwie słuchacze mieli czas wyjść z zadziwienia, znowu muzyka inna.—Ledwie rozbłysło na niebie, rozpoczęła się walka artylerji. — W pierwszej potyczce ledwiem obaczył chorągwie, ledwiem narodu mojego pieśni wojenne usłyszał, poskoczyłem ku naszym.

117. Wskaż zdania okolicznikowe czasu i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Pan Bóg, kiedy karę na naród przypuszcza, odbiera naprzód rozum od obywateli.—Nim słońce wszędzie, rosa oczy wyje.—Naród żyje, dopóki język jego żyje.—Dopóki wiara kwitła, szanowano prawa.—On mię z opieki nie wypuścił, aż człowiekiem zrobił.—Trzy razy księżyc odmienił się złoty, jak na tym piasku rozbiłem namioty.

118. Wskaż zdania podrzędne i, kładąc odpowiednie pytania, określ, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Słońce tak grzało, że chmury uciekły z nieba.—Tatry stały uroczyście, jak żeby milczącą modlitwą dumały. — Jakim kto jest, tak i o innych rozumie.—Tak to bywa na tym biednym świecie, że każdy o swej biedzie plecie. — Jak kto sobie pościele, tak się wyśpi.—Jak głód najlepiej jeść gotuje, tak fatyga ściele.

119. Podane niżej zdania uzupełnij zdaniami podrzędnymi okolicznikowymi sposobu.

—, tak nam też Bóg błogosławi. —, tak ci się ludzie odwdzięczają.—Postępuj tak, —.

120. Wskaż zdania podrzędne okolicznikowe sposobu i zwróć uwagę, jak się one łączą ze zdaniami nadrzędnymi.

Jak ojciec żył w raju, tak dziś żyją wnuki.—Jak praca potrzebna jest i pożyteczna, tak szkodliwe niedbalstwo.— Jak na wiosnę uprawiamy, tak jesienią zbieramy. — Jako się kto wychował, tak się będzie sprawował. — Tak świat zbudowany, że się wszyscy pomagamy. — Tak będzie tańczył, jak mu zagrają.—Tak żyjmy, aby nikt przez nas nie płakał.

Uderzenie tak sztuczne, tak było potężne, że struny uderzyły jak trąby miedziane.—Tak dowcipne żarciki umiał komponować, żeby je w kalendarzu można wydrukować.— Ogień tak mocno przypiekał, że z obawy o ubranie musiałem cofnąć się o kilka kroków. — W pół godziny tak było głucho w całym dworze, jako po zadzwonieniu na pacierz w klasztorze. — Jak okiem sięgnąć, leżały pola zielone, szumiące.—Im był bliżej domu, tem wolniej szedł i ciężej.

121. Wskaż zdania podrzędne i, kładąc odpowiednie pytania, określ, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Gotowe stały cugi i podwody, aby każdego odwieźć do jego gospody. — Staruszka śpieszyła do ławki, by spocząć i kosz na niej postawić. — Pistolety dobrze osłonił, żeby proch nie zwilgotniał. — Nazajutrz sułtan wyprawił Janczarów i Tatarów, by przeszli Dniestr i zajęli Żwaniec. — Usuwano nieustawione jeszcze działa, aby uchronić je przed pociskami.

122. W podanych niżej zdaniach złożonych zwróć uwagę na podmiot zdania podrzędnego i nadrzędnego, oraz na formę orzeczenia w zdaniu podrzędnym.

Śpieszę się, żebyście na mnie nie czekali. — Śpieszę, żeby się nie spóźnić. — Przyszedłem, żebyście mi w tem trudnem położeniu dali radę i pomoc. — Przyszedłem, żeby się was w tem trudnem położeniu poradzić. — Żyjemy, aby pracować i bliźnim dobrze czynić. — Żyjemy, aby bliźni korzystali z naszej pracy i usług. — Człowiek się po to rodzi, aby spełnić boskie swe posłannictwo. — Człowiek się po to rodzi, aby Bóg miał w nim narzędzie swej woli.

123. Wskaż zdania podrzędne i kładąc odpowiednie pytania, określ, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Morze burzyło się, ponieważ przypyływ wzbierał. — Ostęp zwie się zamczyskiem, gdyż niegdyś stał tam zamek. — Śnieg skrzypiał pod nogami, gdyż mróz był tęgi. — Po długiej nieobecności rad byłem, że się znalazłem nareszcie wśród swoich. — Psy nas nie ogłódzą, że po jarzynach albo po życie pochodzą.

124. Wskaż zdania przyczynowe i zwróć uwagę, w jaki sposób łączą się one ze zdaniami nadrzędnymi.

Rębało klucznikiem siebie tytułował, iż ten urząd na zamku przed laty piastował. — Zwano go kaznodzieją, że zbyt lubił gesta. — Że go przyjmuje grzecznie, chce mię za nos wodzić. — Posuwaliśmy się noga za nogą, bo droga szła pod górę. — Nic widać nie było, gdyż mgła zasnęła całą okolicę. — Powierzchnia morza się burzyła, gdyż dał silny wiatr.

125. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, jakie części zdania nadrzędnego one zastępują.

Ziemia była przesycona wilgocią, ponieważ spadł obfity deszcz. — Jeżeli spadnie obfity deszcz, ziemia przesyca się wilgocią. — Bądź względem mnie szczery i otwarty, bo jesteś moim przyjacielem. — Jeżeli jesteś moim przyjacielem, bądź względem mnie szczery i otwarty. — Obłoki się szybko rozpierzchły, ponieważ w górze wiał silny wiatr. — Obłoki się szybko rozpierzchają, jeżeli w górze wieje silny wiatr.

126. Wskaż zdania warunkowe i zwróć uwagę na sposób ich połączenia ze zdaniami nadrzędnymi.

Rębajło wszędzie tęsknił i czuł się niezdrowym, jeżeli nie oddychał powietrzem zamkowym. — Jeżeli nocną przybliżysz się doba i zwrócisz ku wodom lice, gwiazdy nad tobą i gwiazdy pod tobą, i dwa obaczysz księżyce. — Jeżeli nikt nie idzie, więc ja pójdę. — Gdybym podstarzał dziesiątym krzyżykiem, w smutne schroniłbym się dąbrowy. — Cobym był za krewniak, żebym cię nie miał ratować. — Wygraj w polu, a wygrasz i w sądzie. — Złamiesz choć jeden warunek, już cała ugoda na nic.

127. Rozpatrz podane niżej przykłady i zwróć uwagę, jakie formy przybierają zdania warunkowe niepołączone. Czy poprzedzają one, czy też następują po zdaniu nadrzędnym? Jaką formę przybiera w nich orzeczenie?

Chcesz, dobrze; nie chcesz, drugie dobrze. — Chcesz-li być chwalonym, chwalże drugich. — Ma-li być ciepło, niechże będzie znój. — Nie ruszaj cudzego, nie utracisz swego.

128. Wskaż zdania warunkowe i zwróć uwagę, czy oznaczany przez nie warunek zgadza się z rzeczywistością, czy też jest tylko możliwy, albo niezgodny z rzeczywistością.

Rębajło wszędzie tęsknił i czuł się niezdrowym, jeżeli nie oddychał powietrzem zamkowym. — Chciałem ten sprzęt w dziedzictwie zostawić dla dzieci, jeślibym się ożenił. —

Głupi niedźwiedziu, gdybyś w mateczniku siedział, nigdyby się o tobie Wojski nie dowiedział.

129. Wskaż zdania podrzędne i zwróć uwagę, jaką część zdań nadrzędnych one zastępują.

Siedzieliśmy w domu, ponieważ padał rześisty deszcz.— Wyszliśmy z domu, chociaż padał rześisty deszcz.—Ponieważ wojska odbyły marsz forsowny i uciążliwy, wódz chciał dać im wypoczynek. — Chociaż wojska szły wolno i wygodnie, chciał przecie wódz dać im wypoczynek. — Ponieważ przepłynął morze, pływa bezpiecznie po Dunajcu. — Chociaż morze przepłynął, utonął na Dunajcu.— Ponieważ widział cudze kraje, zaczął swój własny lekceważyć. — Chociaż poznasz cudze wody, nie odtęsknisz swej gospody.

130. Wskaż zdania przyzwalające i zwróć uwagę na sposób ich połączenia ze zdaniami nadrzędnymi.

Chociaż głodni byli, pojadali wolno. — Choć Bałtyk przepłynął, może na Dunajcu utonąć. — Szlachta polska, chociaż niezmiernie kłótniwa i porywcza do bitew, przecież nie jest mściwa.—Osoba jej, jakkolwiek uczyniła na nim dobre wrażenie, była mu obojętną. — Choćbym chciał zostać, czy to ode mnie zależy?—Rzuć chleb i sól poza siebie, zawsze przed tobą będzie. — Nie siać chwastu, urodzi się.

131. Rozpatrz podane niżej przykłady i zwróć uwagę, jakie formy przybierają zdania przyzwalające niepołączone. Czy poprzedzają one, czy też następują po zdaniu nadrzędnem? Jaką formę przybiera w nich orzeczenie?

Pracuj we dnie, pracuj w nocy, próżno bez Bożej pomocy.—Niech się trudności mnożą, dąż mężnie do celu.—Niech ludzie z sobą walczą, przecież zawsze są braćmi.

132. Porównaj zestawione niżej zdania przyzwalające i zwróć uwagę, na czem polega różnica w ich znaczeniu.

Choć chcę z wami pozostać, czy to ode mnie zależy?—
Choć chciałbym z wami pozostać, czy to ode mnie zależy.—
Choć wiem, nic nie powiem.— Choćbym wiedział, nicbym nie powiedział.

133. Wskaż zdania przyzwalające.

Rębajło nosił wielki pęk kluczy za pasem, choć nie miał co otwierać. — Asesor z rejentem, choć na siebie czasem patrzyli ze wstrętem, rozmawiali przyjaźnie.—Choć życie moje w klasztorze było dosyć niezabawne, wyjeżdżałem z niego z dziwną tęsknotą.—Muszę zerwać wszelkie z Soplicą układy, choćby do pistoletów doszło lub do szpady.

134. Wskaż zdania podrzędne i określ ich znaczenie, czyli oznacz, jaką część zdania nadrzędnego one zastępują.

Kiedy siedzisz przy biesiadzie, nie myśl o żadnej zwadzie. — Rębajło, skoro ujrzał hrabiego, czapkę z głowy schwycił i krewnego swych panów ukłonem zaszczycił. — Jak okiem sięgnąć, leżały pola zielone szumiące. — Był on ostrożny, choć go nikt nie śledził. — Jeżeli trzeba, za tym głosem pójdę aż na koniec świata.—Będą z pana żartować sąsiedzi, że, mieszkając na żyznej litewskiej równinie, malujesz tylko jakieś skały i pustynie. — Pan sam nie wie, co robi. — Nie ustępował, chociaż każda żyłka trzęsła się w nim ze strachu.—Słyszałem, żeś z za Niemna odebrał wiadomość. — Marynarze w niemem przerażeniu patrzeli, co dalej będzie. — Gdzie stąpili, szła za nimi trwoga. — Z rozgrzanej w dzień od promieni słonecznych ziemi wstają opary i pełzają po pustyni, choć niema nawet najmniejszego wiatru.—Słońce już chyliło się ku zachodowi, kiedy chłop przeniósł brony na ostatnie poletka.

135. Przepisz, podkreśl zdania podrzędne i oznacz za pomocą odpowiednich liter ich rodzaj.

Jaki dzień Bartłomieja, takiej jesieni nadzieja.—Baran bojaźliwy, choć ma wielkie rogi.—Kto wszędzie chce być, nigdzie nie jest.—Kiedy siedzisz przy biesiadzie, nie myśl o żadnej zwadzie. — Jeżeli chcesz być kochanym, kochaj także. — Wszystko robi, kto wedle czasu robi. — Czyim jesteś przyjacielem, temu mów prawdę w oczy. — Takie jabłka, jaka jabłoń.

IV. ZDANIE, ZŁOŻONE Z KILKU ZDAŃ.

136. Rozpatrz podane niżej zdania złożone i zwróć uwagę, z ilu zdań pojedynczych każde z nich się składa.

Już trzykroć wrzasnął derkacz, pierwszy skrzypek łąki, już mu zdala wtórują z bagien bąki, już bekasy, do góry porwawszy się, wiją i, bekając raz po raz, jak w bębenki biją. — Mrok gęstniał, tylko w gaju i około rzeczki w łożach błyskały wilcze oczy jako świeczki, a dalej u ściśnionych widnokregu brzegów tu i owdzie ogniska pastuszych noclegów. — Dobrze miałem przecucie, żem lubił te mury, choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się mieści.—Szczypałem się, aby się przekonać, czy nie śpię.

137. Rozpatrz podane niżej zdania złożone i zwróć uwagę, czy składają się one ze zdań współrzędnych, czy podrzędnych.

Widać, że mu wspomnienie samo było męką i że je chciał odpędzić. — Spór ich w dozgonną przyjaźń się zamienił, i Dowejko się z siostrą Domejki ożenił, Domejko pojął siostrę szwagra, Dowejkową, podzielili majątek na dwie części równe.—Wyteżyło się me oko tak daleko, tak szeroko, że więcej świata zasięga, niż jest w kole widno-

kręga.—Z lasów czernią się czapki, rząd bagnetów błyska, roją się niezliczone piechoty mrowiska.

138. W podanych niżej przykładach wskaż zdania podrzędne i nadrzędne i zwróć uwagę, które ze zdań nadrzędnych jest zależne, a które niezależne.

Mów, czego trzeba dla duszy, aby się dostać do nieba. — To dziwne, że ja lubię malwy, które nie mają zapachu.—Tak jestem pewien, że do was wrócę, że się mnie nawet rzewliwość nie ima. — Po tem wyższego męża możesz poznać w tłumie, że on zawsze to tylko zwykł robić, co umie.

139. Wskaż zdania główne i poboczne.

Muzyk zmiesza orkiestrę najlepiej dobraną, jeśli, grając, stara się, aby go słyszano.—Tajemnice w sercu ludzkim nie są koszykiem wisien, któremi by można na deser częstować przyjaciół, dopóki jeść je zechcą. — Trudno podzielać opinię, że wszystko istnieje na świecie, aby tylko człowiekowi uprzyjemnić życie. — Zdaje mi się, że jestem tem, czem być powinienem.

140. Wskaż zdania poboczne i zwróć uwagę, czy zależą one od zdania głównego, czy też od innych zdań pobocznych.

Koniecznien trzeba śpiewać, aby wyśpiewać to, co należy. — Gdy Bóg wygnał grzesznika z rajskiego ogrodu, nie chciał przecie, ażeby człowiek umarł z głodu. — Nad ranem padała tak obfita rosa, że wierzchni gruby koc, którym się przykrywałem, bywał zupełnie przemoczony.—Kiedy pierwszy raz bydlę wygnano na wiosnę, uważano, że chociaż zgłodniałe i chude, nie biegło na ruń, co już umiała grudę. — Kto nie widział pospolitego ruszenia, nie może mieć wyobrażenia, jakie rasy koni mogą istnieć na świecie.—Nocni stróże pytają w obawie, skąd w królestwie

skrzydlatem tyle zamieszania, jaka burza te ptaki tak wcześniej wygania.—Słyszę, kędy się motyl kołysa na trawie, kędy wąż śliską piersią dotyka się ziola.

V. RÓWNOWAŻNIKI ZDANIA.

141. Rozpatrz podane niżej przykłady i zastanów się, czy oznaczają one myśli skończone.

Za mną, Gerwazy! — Na Litwie, chwała Bogu, stare obyczaje. — Konnica! Dziwne stroje, niewidziane bronie! Pułk za pułkiem! — O, dobre miałem przeczucie, żem lubił te mury, choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się kryje.

Czy przytoczone wyżej przykłady mają postać zdań skończonych, czy mają one podmiot i orzeczenie?

Czy tylko zdania wyrażają myśli skończone?

142. Wskaż równoważniki zdań i zwróć uwagę na ich postać.

Ach, Matko Przenajświętsza!—Oj, padają łzy z wierzbiny, oj, padają łzy! — Wara, panie, od szkody! — A, a! to rzecz nowa! — Hejże, chłopcy, hej! — O, niewiadoma ta boleść nikomu, jaka się w sercu mojem dziś zamyka!

Czy wyrazy: *ach*, *oj*, *hej* i t. p. mają jakie wyraźne znaczenie? Co one wyrażają?

143. Wskaż wykrzykniki i wołacze.

Pod Twoją obronę uciekamy się, Matko, Pani, Królowo nasza! — Smutno mi, Boże! — Ja ciebie dotąd widzę, piękna maro senna! — Litwo, ojczyzno moja, ty jesteś, jak zdrowie! — Ej, ty na szybkim koniu, gdzie pędzisz kozacze?

Napisz po kilka przykładów na wołacz i wykrzyknik.

144. Wskaż równoważniki zdania i zwróć uwagę na ich postać.

Ot, chłopska dola! mruknął Ślimak. — W puszczy łoskot. — Pokój z wami! — Prawda, prawda! rzekł na to Gerwazy wzruszony. — Konnica! Dziwne stroje, niewidziane bronie! — Wojna, wojna!

145. Wskaż równoważniki zdania, mające postać wyrazów lub wyrażeń.

Ach, odpoczywać! — Rębajło już klęczał i za każdym zwrotem miecza jęczał: „Pięknie, jenerale, pięknie, doskonale!” — Braciszku, pomahu! — Młodzieńcze, rozwagi! — Na koń, hej, na koń!

VI. ZDANIA NIEZUPEŁNE.

146. Rozpatrz podane niżej zdania i zwróć uwagę, czy wypowiedziane przez nie myśli znalazły wszystkie, potrzebne do ich oznaczenia wyrazy.

Skąd mi ten żal niewczesny? — Bóg swoje, czart swoje. — Wszyscy na północ. — Pocóż się ludzić — krzyknął.

147. Wskaż zdania niezupełne.

Ja ptactwo wypędzać! — krzyknął hrabia ze zdziwieniem. — Nigdzie drogi, ni kurhanu! — Deszcz ze śniegiem, błoto, wiatr! — Jeszcze jedno, będzie kwita! — Gdy husarja ruszyła, pan Zagłoba, choć oddech miał krótki i tłoku nie lubił, skoczył przecie z innymi. — Was, gospodarzu, dworskie pola ze wszystkich stron otaczają? — Jużci tak!

148. Wskaż równoważniki zdań i zdania niezupełne.

Skąd mi ten żal niewczesny? — Bitwa! Gdzie? w której stronie? — W górę szklanki! — O, bogdaj piorun! — Tutaj! tutaj, pomaleńku! — Kto łaskaw, proszę za mną! — Tak, tak, mój Protazeńku, rzekł klucznik Gerwazy. Tak,

tak, mój Gerwazeńku, rzekł woźny Protazy.—Tak to, tak, powtórzyli zgodnie kilka razy. — Mopanku, rzadko który pisarz prowentowy tak zręcznie temperuje pióra, jak ten rapier głowy. Długo liczyć! A nosów i uszu bezliku! — Panowie, po grzyby do boru! — Milej sobie wspominam nie dzieła waleczne i głośnie, ale czyny ciche, użyteczne i cierpienia, których nikt...

T R E Ś Ć.

	Str.
Przedmowa do wydania siódmego	3
Przedmowa do wydania dwunastego	4

NAUKA O CZASOWNIKU:

I. Znaczenie form czasownika.	
1. Wiadomości wstępne	5
2. Słowo osobowe	6
3. Imiesłowy i bezokolicznik	9
II. Opis form czasownika.	
1. Czas teraźniejszy	11
2. Tryb rozkazujący i imiesłów współczesny	14
3. Imiesłów czynny uprzedni, imiesłów bierny i bezokolicznik	17
4. Formy złożone czasownika polskiego	20

NAUKA O ZDANIU ZŁOŻONEM:

I. Rodzaje zdań złożonych	25
II. Zdanie złożone współrzędnie	26
1. Zdania współrzędne łączne	27
2. Zdania współrzędne przeciwstawne	27
III. Zdanie złożone podrzędnie	28
1. Zdania podmiotowe	29
2. Zdania orzecznikowe	30
3. Zdania dopełniające	30
4. Zdania przydawkowe	31
5. Zdania okolicznikowe	32
a) Zdania okolicznikowe miejsca	33
b) Zdania okolicznikowe czasu	33
c) Zdania okolicznikowe sposobu	34

	Str.
d) Zdania okolicznikowe celu	35
e) Zdania okolicznikowe przyczyny	35
f) Zdania warunkowe	36
g) Zdania przyzwalające	37
IV. Zdanie, złożone z kilku zdań	38
V. Równoważniki zdania	41
VI. Zdania niezupełne	42

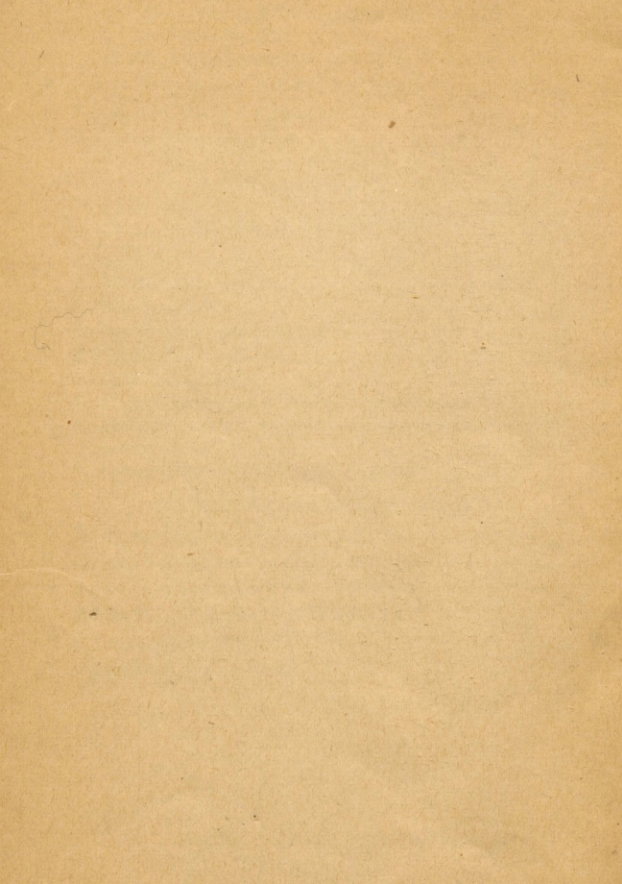
Ćwiczenia.

NAUKA O CZASOWNIKU:

I. Znaczenie form czasownika.	
1. Wiadomości wstępne	43
2. Słowo osobowe	51
3. Imiesłowy i bezokolicznik	55
II. Opis form czasownika.	
1. Czas teraźniejszy	58
2. Tryb rozkazujący i imiesłów współczesny	62
3. Imiesłów czynny uprzedni, imiesłów bierny i bezokolicznik	65
4. Formy złożone czasownika polskiego	68

NAUKA O ZDANIU ZŁOŻONEM:

I. Rodzaje zdań złożonych	70
II. Zdanie złożone współrzędnie	73
III. Zdanie złożone podrzędnie	75
IV. Zdanie, złożone z kilku zdań	88
V. Równoważniki zdania	90
VI. Zdania niezupełne	91

Wielka powieść zeszytowa

„Zuchwały Lot” to książka, jakiej żądają czytelnicy: zajmująca i porywająca do utraty tchu.

ZUCHWAŁY LOT

PODŁUG ORYGINAŁU FRANCUSKIEGO
A. GALOPINA I H. DE LA VAULX

Jest to wyścig samolotem naokoło świata, odbywany wśród olbrzymich trudności naturalnych, spotęgowanych przez wrogie siły ludzkie i nienawiść konkurencyjną współzawodników. Niemiec Hartmann nie cofa się przed podstępem, oszustwem ani zbrodnią, by nie dopuścić do zwycięstwa załogi francuskiej. Jedynie dzięki nadludzkiej wytrzymałości i głębokiej wiedzy lotników francuskich, a przede wszystkim zręczności, sprytowi i bohaterstwu młodego Fifi — wesołego dziecka Paryża, a wnuka powstańców polskich, załoga Excelsiora przelatuje Atlantyk, wychodzi cało z niebezpieczeństw dżungli indyjskich, ratuje się z piekła chińskiego, zwycięża ocean Spokojny.

„Zuchwały Lot” zacznie wychodzić zeszytami co tydzień, w październiku 1928 r. Całość będzie ukończona w ciągu roku szkolnego. Żądajcie prospektów ilustrowanych.

Cena zeszytu w przedpłacie zgóry tylko 30 gr., t. j. zł. 12 za całość 40 zeszytów.

W prenumeracie 5 zł. kwartalnie
za 13 zeszytów czyli 38 gr. za zeszyt.

Cena zeszytu w sprzedaży pojedynczej 50 gr.

Wszystkie wpłaty prosimy
przez P. K. O. Nr. 180-70.

WYDAWNICTWO M. ARCTA
WARSZAWA P. K. O. 180-70 NOWY ŚWIAT 35